

Віктор Войналович, Сергій Білошицький

**КОНЦЕПТ СУСПІЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ
ПОСТМАЙДАННОЇ УКРАЇНИ:
АКСІОЛОГІЧНІ, СТРАТИФІКАЦІЙНІ, СОЦІАЛЬНО-
ДЕМОГРАФІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ**

Українському суспільству притаманний свій набір соціо-культурних і політичних цінностей, установок, пріоритетів, очікувань, поведінкових моделей і традицій, які не тільки визначають ставлення до минулого історичного досвіду, але й формують сучасну суспільно-політичну практику, а також програмують «образ майбутнього».

Значний вплив на характер трансформації цих соціальних феноменів справили масштабні протестні акції кінця 2013 – початку 2014 років, які отримали назву «Євромайдан» або

«Революція Гідності». Еклектичний та суперечний механізм формування політичних вимог Євромайдану, завищені очікування українців від темпів євроінтеграції, ідеалізація суспільством частини суспільно-політичних революційних рухів на тлі поглиблення соціально-економічної кризи та порушення Росією національного суверенітету України створили умови для переусвідомлення та «перезавантаження» соціальних настанов українців.

Як наслідок, постмайданне суспільство відчуває значні труднощі з усвідомленням власних інтересів та виробленням стратегії щодо їх захисту. Складна соціальна структура українського соціуму передбачає, що завдання вироблення концепту суспільного інтересу має враховувати аксіологічні, стратифікаційні, соціально-демографічні та регіональні аспекти соціокультурного життя України.

Для усвідомлення соціокультурного, суспільно-політичного та соціально-економічного потенціалу українського соціуму вкрай важливо отримати інформацію про: ієрархії суспільних інтересів; найбільш поширені уявлення про добробут і щастя; вибір між матеріальними і духовними цінностями; рівень інтернальності та екстернальності суспільства; взаємну довіру і недовіру суспільних груп одна до одної та уявлення про соціальні групи, спроможні забезпечити гідні соціальні стандарти.

***Ключові слова:** суспільний інтерес, соціальна структура суспільства, Революція Гідності, постмайданна Україна.*

V. Voynalovych, S. Biloshitskiy. The concept of public interest of post-Maidan Ukraine: axiological, stratificational, sociodemographic and regional aspects.

The Ukrainian society has its own set of socio-cultural and political values, attitudes, priorities, expectations, behavioral patterns and traditions that determine its attitude to the past historical experience, form the present-day social and political practice and program the 'image of the future'.

The transformation of these social phenomena underwent a significant impact by the mass protests in late 2013 – early 2014 that were called Euromaidan or Revolution of Dignity. The eclectic and contradictory mechanism of formation of political demands of Euromaidan, Ukrainians' high expectations as for the tempo of European

integration, idealizing by the society a part of the socio-political revolutionary movements against the background of deepening social and economic crisis and the violation of the national sovereignty of Ukraine by Russia created the conditions for revising and 'resetting' Ukrainians' social attitudes.

Consequently, the post-Maidan society has significant difficulties in realizing its own interests and developing strategies for their protection. The complex social structure of the Ukrainian society presupposes that development of the public interest concept should take into account axiological, stratificational, socio-demographic and regional aspects of socio-cultural life of Ukraine.

In order to understand the socio-cultural, socio-political and socio-economic potential of the Ukrainian society it is critical to get information about: the hierarchies of the public interests; the most common idea of the welfare and happiness; the choice between material and spiritual values; the level of internality and externality of the society; the mutual trust and mistrust of social groups to each other, and the idea of the social groups that are able to provide high social standards.

Key words: *public interest, the social structure of society, Revolution of Dignity, post-Maidan Ukraine.*

Вітчизняне суспільство за роки незалежності пройшло шляхом складних і суперечливих суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій, які певною мірою прагнули реалізувати очікування українців щодо кращого життя. Одночасно з цим відбувалася еволюція політичної й правової культури населення, яка знайшла своє відображення у революційних подіях 2004 та 2014 років та шукає нові ідейно-організаційні форми в умовах воєнно-політичного конфлікту з Росією, процесів децентралізації та радикального реформування державно-владних відносин.

Суспільне життя українців, як і кожної політичної нації, має яскраво виражений аксіологічний аспект, у якому відбиваються узагальнені емоційно-почуттєві реакції, оцінки, думки та настрої населення країни в цілому та його окремих груп щодо різноманітних суспільних явищ, процесів та інститутів. Сучасній Україні притаманний свій набір соціокультурних і політичних цінностей, установок, пріоритетів, очікувань, поведінкових моделей і традицій,

які не тільки визначають ставлення до минулого історичного досвіду, але й формують сучасну суспільно-політичну практику, а також програмують «образ майбутнього».

Процес усвідомлення суспільних інтересів українського суспільства відбувається в умовах соціокультурного розмаїття буття різних соціальних спільнот, які відрізняються між собою регіональними, історично-ментальними, національно-культурними та конфесійними традиціями і, відповідно, цінностями.

Таким чином, соціальне функціонування України не може мати характер механічного об'єднання територій, а має передбачати механізми консолідації українського суспільства на засадах, прийнятних для усіх її основних соціальних груп. Розв'язання цього завдання можливе за умов постійного моніторингу факторів соціокультурної гетерогенності українського суспільства та вироблення механізмів соборизації населення країни з урахуванням базових цінностей та інтересів усіх громадян.

Проблеми формування концептів суспільного інтересу в соціально і національно неоднорідних суспільствах досліджувалися в різні часи такими інтелектуалами, як М. Вебер, О. Конт, Г. Спенсер, Х. Арндт, Ю. Хабермас, Р. Даль, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма, Ф. Закарія та ін. Серед сучасних українських науковців різним аспектам еволюції змісту концепту суспільного інтересу свої праці присвячували І. Курас, Ю. Левенець, В. Полохало, Є. Головаха, М. Михальченко, О. Майборода, М. Панчук, М. Кармазіна, С. Кульчицький, А. Гальчинський, яким вдалося, з одного боку, узагальнити світовий досвід функціонування демократичних західних суспільств, а з іншого – дослідити вітчизняні традиції самоусвідомлення та цілепокладання українського соціуму та його основних соціальних груп.

Водночас для наукового та експертного середовищ залишається актуальним розгляд ультрасучасних тенденцій та найближчих перспектив Української держави в умовах постмайданних трансформацій українського суспільства.

Для усвідомлення соціокультурного, суспільно-політичного та соціально-економічного потенціалу українського соціуму вкрай важливо отримати інформацію про: ієрархії суспільних інтересів; найбільш поширені уявлення про добробут і щастя; вибір між матеріальними і духовними цінностями; рівень інтернальності та екстернальності суспільства; взаємну довіру і недовіру суспільних груп одна до одної та уявлення про соціальні групи, спроможні забезпечити соціальні стандарти.

Кожна людина, соціальна група або суспільство загалом є носієм певної ієрархії інтересів, які сприяють виробленню відповідних переконань, установок, принципів та ідеалів життєдіяльності, домінант у різноманітних діях, формують симпатії чи антипатії, любов чи ненависть, схильність чи неприязнь, вольові зусилля, рішучість боротися за позитивні для цього суб'єкта цілі.

Суспільні інтереси мають різні ступені усвідомленості, різну часову тривалість; одні зникають або послаблюються, інші – посилюються. Залежно від обставин суспільного життя ієрархія інтересів може змінюватися, іноді кардинально, що потребує їх постійного моніторингу з боку світу політики й суспільної науки.

В академічному розумінні суспільний інтерес – це інтерес спільноти або усередненого («репрезентативного») представника цієї спільноти, що пов'язаний із гарантуванням її благополуччя, стабільності, безпеки та сталого розвитку.

Термін має значне поширення в контексті протиставлення суспільних та особистих інтересів. При цьому, як правило, передбачається, що громадські інтереси не можуть бути зведені до інтересів окремих індивідів. Інтереси суспільства формуються на підставі схожості, односпрямованості, спорідненості тих чи інших зацікавленостей. Держава та її партійно-політична система є тими органами, які функціонують у суспільстві для формулювання та захисту громадських інтересів. Інститути громадянського суспільства, своєю чергою, здійснюють артикуляцію інтересів суспільства в цілому та його окремих соціальних груп, чинять тиск на органи влади і контролюють їх у питаннях прозорості та ефективності державної політики у цій сфері.

Ієрархія соціальних інтересів встановлюється інструментарієм соціологічних та соціально-психологічних досліджень. З цієї точки зору, корисним буде проаналізувати деякі результати досліджень стану громадської думки, проведених останніми роками фаховими установами.

Так, різноманітні соціологічні дослідження демонструють, що в структурі інтересів українського суспільства стабільно домінують мотиви матеріального характеру.

В історичний момент відновлення української державності в 1991 р. дослідники виявили, що, голосуючи на референдумі 1 грудня, громадяни вбачали такі пріоритети національно-державного будівництва: 61,6% опитаних найголовнішим пріоритетом вважали підвищення матеріального добробуту українського народу; 39% – захист економічних інтересів громадян України; 38% – зміцнення міжнародного престижу України, інтенсифікацію зовнішнього співробітництва; 30,8% – збереження економічного середовища; 13,2% – створення міцної української армії; 12,9% – відродження української нації; 12% – забезпечення територіальної цілісності, недоторканності кордонів України; 9% (лише) – створення сильної й ефективної законодавчої, виконавчої і судової влади [1, с. 464].

З того часу неодноразово проводилися інші дослідження, які постійно засвідчували, що в ієрархії інтересів наших співгромадян певний «матеріалізм» світогляду залишається константною величиною.

Зокрема, в рамках дослідження «Український характер» (проведеного Центром соціальних досліджень «Софія» в березні 2011 р.) респондентам запропонували вказати, що свідчить про життєвий успіх людини. (Респонденти могли вибрати кілька варіантів відповіді із запропонованого переліку або дати свій варіант). Понад третина опитаних як символи життєвого успіху зазначили: матеріальний добробут (73,8% респондентів); наявність сім'ї, дітей (60,0%); добрі стосунки й порозуміння в сім'ї (47,0%); хорошу фізичну форму, міцне здоров'я (46,6%); любов, наявність коханої людини (37,8%); хороших друзів (35,0%).

Таким чином, в ієрархії атрибутів життєвого успіху пріоритетними виявилися символи благополуччя, безпосередньо пов'язані з приватним життям. Символи успіху, пов'язані з

професійною діяльністю, відзначили менше третини опитаних: особиста самореалізація, улюблена справа (29,9% респондентів); престижна робота, професія (29,4%); кар'єрне зростання, керівна посада (23,5%); власна справа, особистий бізнес (15,5%); добра освіта (15,2%).

Організатори дослідження звернули увагу на невідповідність високого значення, яке респонденти надають матеріальному добробуту (найвища позиція в рейтингу), порівняно невисоким рейтинговим показникам атрибутів, покликаних забезпечувати добробут: «престижна праця», «кар'єрне зростання», «власна справа, бізнес», «добра освіта».

Обговорюючи критерії вибору роботи, респонденти назвали такі вимоги: «добре оплачувана» (відзначили 74,9% опитаних) і «з хорошими умовами праці» (45,6%). Третє місце в рейтингу посіла вимога «робота в хорошому колективі» (38,1%). Таким чином, після вимог, котрі стосуються оплати й умов праці, наступним за важливістю іде запит на комфортний мікроклімат (мікросередовище) за місцем роботи [2].

Згідно з загальнонаціональним опитуванням населення України, яке було проведено Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 13 червня по 4 липня 2016 р., та матеріалів аналогічних досліджень попередніх років було встановлено, що ціннісні пріоритети населення України за період 1991–2016 рр. еволюціонували таким чином:

– окремі життєві пріоритети майже не змінилися. Це міцне здоров'я (4,78 бала за 5-бальною шкалою), благополуччя дітей (4,77 бала), міцна сім'я (4,76 бала), матеріальний добробут (4,64 бала);

– порівняно найменш значущими для українців цінностями стабільно протягом багатьох років є участь у релігійному житті (3,31 бала) та участь у діяльності політичних партій та громадських організацій (3,09 бала);

– порівняно з 1991 р. помітне зростання оцінок таких цінностей, як цікава робота (з 3,94 бала до 4,24 бала), державна незалежність (з 3,83 бала до 4,23 бала), підвищення освітнього рівня (з 3,66 бала до 4,07 бала), відсутність значного соціального розшарування (з 3,59 бала до 4,06 бала), можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу (з 3,51 бала до

4,02 бала), розширення культурного світогляду, долучення до культурних цінностей (з 3,55 бала до 3,94 бала), можливість підприємницької ініціативи (з 3,3 бала до 4,01 бала), демократичний розвиток країни (з 3,23 бала до 3,75 бала);

– вперше за роки опитувань оцінка важливості участі в діяльності політичних партій і громадських організацій досягла позитивного бала – 3,06.

Щодо бажаних стандартів життя – половина опитаних бажала б жити так, як живуть люди в сучасних цивілізованих країнах. І ця частка суттєво не змінювалася з 2003 р. Натомість, зменшилася частка тих, хто бажав би жити так, як живе більшість людей у нашій країні (з 23% у 2003 р. до 15%), водночас, зросла частка охочих жити на свій розсуд, мати власний стиль життя (з 14% до 18%) та охочих жити краще за більшість наших людей (з 6% до 11%).

При цьому переважна більшість населення України (60%) пишається тим, що вони є громадянами України; не пишаться своїм громадянством 16%. Істотне зростання відсотка тих, хто пишається своїм українським громадянством, відбулося в 2014 р. – 60%, а в попередньому, 2013, році – 48%. Водночас слід зазначити, що порівняно з піком 2015 р. (67%) ця частка зменшилась.

У громадській думці населення співіснує на рівних кілька чинників, які об'єднують людей в українському суспільстві: віра в краще майбутнє (29%), невдоволеність владою (29%), спільні труднощі життя (27%). Рік тому, у 2015 р., найбільш вагомим об'єднавчим чинником суспільства в громадській думці були «патріотичні почуття громадянина України» – 41%. У 2016 р. на цей чинник вказали 23%, проте це все ж істотно більше, ніж в усі попередні роки (8–12%). Серед найменш вагомих об'єднавчих чинників виявилися «мова спілкування» (цей чинник зазначили 7% українців), «релігія» (8%), «політичні погляди» (8%), «національна належність» (11%). Серед змін, які сталися в громадській думці з 2002 р. у питанні про об'єднавчі чинники, слід вказати на зменшення чинника «віри у краще життя» (з 38% у 2002 р. до 29% у 2016 р.), зменшення ваги «спільних труднощів життя» (з 35% до 27%), «родинних та товариських почуттів» (з 28% до 18%), «страху перед майбутнім» (з 29% до 19%), «мови спілкування» (з 23% до 7%).

Натомість, істотно зріс чинник «патріотичних почуттів громадянина України» (з 9% у 2002 р. до 23% у 2016 р.).

Основними почуттями, які виникають у людей, коли вони думають про майбутнє України, у 2016 р. виявилися надія (44%), тривога (38%), страх (23%) та оптимізм (22%). Міркуючи про своє майбутнє, найчастіше українці називають відчуття надії (46%) та тривоги (33%). При цьому протягом останніх років стабільно зростає відчуття оптимізму щодо власного майбутнього (з 19% у 2013 р. до 29%), дещо зменшилося поширення відчуття безвиході (з 16% у 2013 р. до 10%). Порівняно з минулим роком зменшилися показники розгубленості (з 23% до 19%), тривоги (з 37% до 33%), страху (з 22% до 17%), збільшилося поширення відчуття надії (з 41% до 46%).

Геополітичні орієнтації населення протягом часу істотно мінялися, особливо в 2014 р. У 1998 р. позитивно ставилися до приєднання України до союзу Росії та Білорусі 61%, негативно – 21%. Це позитивне ставлення переважало до 2013 р. (50% – позитивне, 28,5% – негативне) і змінилося на протилежне в 2014 р. (позитивне – 24%, негативне – 51%), залишалось негативним і в 2015 р. (61,5% негативне і 22% позитивне), а також у 2016 р. (57% і 25%, відповідно). Менших змін зазнало ставлення щодо вступу України до Європейського Союзу. Найбільшу підтримку вступ до ЄС мав на початку проведення опитування, у 2000 р.: 56%, при лише 10% тих, хто був проти. Далі підтримка членства в ЄС падала, досягнувши мінімуму в 2013 р. (42%), а в наступні роки зростала (51% у 2014 р., 56% у 2015 р. і 48% у 2016 р.). Ставлення до вступу до НАТО зазнало найбільш радикальних змін: у 2000 р. негативно до вступу ставилися 33,5%, позитивно – 25%, а 41,5% певного ставлення не мали; далі ставлення різко мінялося на гірше, причому максимально негативним воно було в 2006 р. (64% при 13% ставлення позитивного). Після 2013 р. ситуація різко змінилася: позитивне ставлення зросло з 14% до 35%, а негативне зменшилося з 54% до 35%, у 2015 р. кількість прихильників членства України в НАТО (43%) майже на 10% переважала противників (34%), проте в 2016 р. відсоток прихильників і противників знову зрівнявся (38% і 38%) [3].

Цікаві дані про рівень патерналістських очікувань українців дають матеріали загальнонаціонального опитування громадської думки «Як змінюється суспільство Нової України?», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 жовтня 2015 р.

Відповідаючи на питання «Що очікують громадяни від держави?», респонденти повідомили, що очікують насамперед (три головні пріоритети): соціального забезпечення – 39%, забезпечення справедливості та правосуддя – 37%, захисту від зовнішньої агресії – 32%, безкоштовного медичного обслуговування – 30%, забезпечення робочим місцем – 29%, захисту фізичної безпеки, правопорядку – 20%, створення рівних правил для всіх при мінімальному втручанні в економіку – 18%. При цьому вкрай низькі оцінки отримали теми захисту свободи слова – 6,1%, захисту суспільної моралі – 4,3%, підтримки розвитку культури – 1,3% [4].

Чого Ви в першу чергу очікуєте від держави? (%)*

Створення рівних правил для всіх при мінімальному втручанні в економіку	18,2
Захисту фізичної безпеки, правопорядку	20,3
Забезпечення справедливості та правосуддя	37,2
Захисту від зовнішньої агресії	32,1
Забезпечення житлом	6,8
Безкоштовного медичного обслуговування	29,8
Безкоштовної освіти	9,5
Соціального забезпечення	38,7
Забезпечення робочим місцем	29
Неперешкоджання будь-якій законній діяльності особистості	8,1
Захисту суспільної моралі	4,3
Невтручання в приватне життя людини	4,6
Захисту свободи слова	6,1
Підтримки розвитку культури	1,3
Нічого з переліченого	5,9
Інше	3,1
Важко сказати	1,7

* Не більше 3-х варіантів відповіді

Джерело: Як змінюється суспільство Нової України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/yak-zminyuetsya-suspilstvo-novoi-ukraini>.

Знаковими для розуміння ієрархії суспільних інтересів українців є результати іншого загальнонаціонального опитування населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 р.

Аналізуючи структуру страхів та соціальних фобій сучасного вітчизняного суспільства, соціологи констатували суттєве падіння страху втрати державності. Попри те, що страх щодо нападу зовнішнього ворога на Україну відчують усе ще більше половини населення (52%), страх стосовно можливого розпаду України як держави зменшився до 30% (проти 46% у 2014 р.). Суттєво зменшився страх міжнаціональних конфліктів (з 35% до 20%), що також свідчить про зменшення напруги в оцінці перспектив збереження державності. Натомість, поступово підвищуються страхи щодо соціально-економічних проблем (зростання цін, безробіття, не виплати зарплат), які дещо згасли на тлі активної фази конфлікту в 2014 р.

Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?*

	1992	2000	2002	2004	2005	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Зростання злочинності	68,0	71,0	61,5	54,9	46,5	43,1	43,2	45,5	49,3	42,6	41,4
Безробіття	60,3	86,4	73,0	67,9	68,6	54,4	80,1	79,4	78,1	60,4	70,7
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	17,9	16,4	10,5	8,6	6,7	6,9	6,8	9,5	59,7	52,4
Міжнаціональних конфліктів	48,9	27,7	17,9	12,8	16,7	18,5	12,7	10,7	14,3	35,1	20,3
Міжрелігійних конфліктів	–	–	8,0	6,4	6,6	7,2	6,1	5,6	8,6	12,4	7,8
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	–	–	11,0	7,4	7,4	10,1	9,2	9,8	7,4	13,9	15,2
Зупинки підприємств	13,2	16,5	39,1	35,3	34,7	29,9	43,2	35,7	36,4	36,1	38,8

	1992	2000	2002	2004	2005	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	11,3	7,3	5,2	9,9	7,4	9,9	7,7	7,5	12,0	13,4
Голоду	50,3	71,8	51,2	45,5	33,8	31,8	34,7	37,5	29,8	33,5	39,7
Масових вуличних безпорядків	21,2	21,4	18,6	16,1	16,2	16,3	15,9	16,6	18,6	32,9	26,1
Невиплати зарплат, пенсій тощо	–	–	64,7	56,5	56,2	51,6	73,8	65,8	75,4	60,9	68,0
Зростання цін	66,4	77,2	71,3	75,2	77,8	86,0	84,2	80,6	79,6	60,9	75,0
Встановлення диктатури в країні	11,6	11,8	12,0	10,2	10,7	10,0	9,9	14,3	18,3	16,9	17,8
Розпаду України як держави	17,2	11,9	14,7	10,8	18,9	21,9	16,7	11,8	14,4	46,0	29,7
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46,5	40,3	30,4	24,9	21,0	18,1	16,1	16,7	18,6	9,2	12,6
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	–	–	40,6	45,0	32,9	39,2	37,3	34,5	36,6	17,4	19,9
Холоду в квартирі	17,2	45,4	33,4	30,7	26,8	21,2	17,5	23,7	18,4	23,7	26,1
Інше	2,1	6,7	2,8	3,4	2,4	2,8	1,6	1,6	1,7	5,1	2,2
По-справжньому нічого не бояться	2,0	0,8	5,0	2,6	3,1	2,2	1,3	2,7	4,8	1,8	1,5

* Респонденти відзначали усі відповіді, що підходять.

Джерело: До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>.

Думки населення щодо найбільш бажаного варіанта територіального устрою поділилися: дещо переважає позиція, що Україна має бути унітарною країною, але з розширеними повноваженнями регіонів (41,5%), причому переважає ця думка в усіх регіонах. 37% населення вважає, що Україна має залишатися унітарною державою з існуючими нині повноваженнями регіонів. Федеративний устрій України підтримують 8%, а ймовірний вихід зі складу України в разі, якщо цього побажають жителі регіону, – 6,5%. Так само хотіли би бачити свій регіон у складі унітарної України, але з розширеними повноваженнями – 49%, у складі унітарної України з існуючими повноваженнями – 36%, у складі автономії у федеративній Україні – 6%. А виходу свого регіону зі складу України й утворення окремої держави волів би лише 1% населення, так само як лише 1% населення хотів би вийти зі складу України і приєднатися до іншої держави.

Серед історичних подій найбільш позитивно українці оцінюють проголошення незалежності України в 1991 р. (37%), а також перемогу СРСР і країн антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні 1939–1945 років (31%). Серед негативних подій однозначно в усіх регіонах було визнано Голодомор 1932–1933 рр. (54%).

Серед історичних діячів до трійки тих, хто був оцінений громадською думкою найбільш позитивно, увійшли Гетьман Б. Хмельницький (29%), М. Грушевський (21%) і князь Володимир (18%). Абсолютним «лідером» серед негативно оцінених історичних діячів виявився В. Янукович (51%). Ще до трійки антигероїв увійшли Й. Сталін (42%), В. Ленін (19%) та В. Ющенко (19%) [5].

Зазначені матеріали дають нам певне уявлення про суспільні орієнтири, очікування та фобії «колективного українця», що певною мірою сприяє розумінню характеру динаміки та спрямованості суспільно-політичних процесів у країні.

Водночас зрозуміло, що наведені дані певною мірою є «середньою температурою по палаті», яка без детального аналізу соціальної структури сучасного суспільства та ментально-ціннісних особливостей основних соціальних груп не дозволить вийти на рівень розуміння змісту та масштабу конфліктогенного потенціалу процесів формування української політичної нації. Крашою ілюстрацією цієї тези є факт гострого протистояння політиків і

партій під час виборчих кампаній, коли українці обирають до представницьких органів влади різноманітні за цінностями та методами впливу політичні сили.

Під соціальною структурою суспільства прийнято розуміти сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою соціальних груп, спільностей та інститутів, пов'язаних між собою відносно сталими відносинами. Сутність соціальної структури суспільства найбільш повно виражається у її загальних рисах, до яких можна віднести: багатоманітність соціальних елементів, що утворюють соціальну структуру суспільства (соціальний інститут, соціальна група, соціальна спільність тощо); різний ступінь впливу кожного складового елементу соціальної структури суспільства на соціальні процеси і явища, відмінність їхніх соціальних ролей; наявність відносно стабільних зв'язків між складовими елементами соціальної структури суспільства, взаємозалежність останніх (нездатність жодного елементу соціальної структури існувати в суспільстві автономно), взаємопроникність елементів, що забезпечує цілісність соціальної структури (тобто одні й ті самі соціальні суб'єкти можуть бути частинами різних складових одиниць суспільства).

Соціальна структура сучасного суспільства включає велику кількість соціальних спільнот, прошарків, груп, які можна типологізувати як: соціально-класові: класи, соціальні прошарки, соціальні групи та верстви; соціально-професійні: колективи виробничі, навчальні, військові; соціально-демографічні: сім'ї, молодь; соціально-територіальні (поселенські): міста, села, райони; соціально-етнічні: нації, народності, етноси.

Наведену типологію можна поглибити, вказавши, наприклад, на такі складові, як: вища політична еліта, середні прошарки державного й місцевого управління, низові працівники апарату управління, провідні господарські керівники, низові керівники, фахівці й службовці різних рівнів, робітники різних кваліфікацій, пенсіонери та інваліди, учні та студенти, декласовані елементи тощо.

Кожну з цих складових сформовано на підставі спільних інтересів, які завжди спрямовані на зміцнення становища конкретної соціальної групи в соціальній структурі суспільства [6, с. 150–151].

Важливим чинником формування соціальних груп є комплекс питань, пов'язаних із соціально-економічною диференціацією

суспільства на різні прошарки за рівнем заможності, наявності власності та інших видів ресурсно-сировинних, матеріально-технічних і фінансових активів, місцем у виробничому процесі та участю в розподілі праці та прибутків.

Нині, на переконання соціолога М. Юрія, в Україні формуються два основні класи: власники і наймані робітники. Кожний із цих класів має свою внутрішню диференціацію. Третя досить велика соціальна група – особи не найманої праці, що становлять до 10% зайнятих у народному господарстві. Це фермери, власники і співвласники приватних підприємств, що працюють на індивідуальній основі, на сімейному підприємстві.

Аналізуючи трансформацію соціальної структури українського суспільства, дослідник називає такі основні соціальні групи: «верхи» – компрадорська буржуазія і нова буржуазія, «низи» – дрібна і середня буржуазія, працівники найманої праці, кримінальні верстви, маргінальні верстви [7, с. 85–86].

У сучасній Україні спостерігаються доволі неоднозначні процеси в цій сфері, які йдуть у розріз із традиціями країн сталої демократії. Зокрема, неформальність класової структури, відсутність стабільних, стійких класів ускладнюють раціональне формулювання суспільних інтересів усіх суб'єктів відносин, сприяють подальшому збільшенню неконтрольованих деструктивних соціальних конфліктів та архаїзації суспільно-владних відносин.

На думку публіциста С. Шевцова, соціально-класова структура українського суспільства являє собою кальку з європейського феодалізму часів середньовіччя. Головна відмінність у тому, що видатні «герцоги-олігархи» контролюють не стільки території, скільки галузеві монополії і державні структури. Далі на соціальній драбині розташовані регіональні олігархи-феодалі з титулами «баронів» і «маркізів». Уся решта населення ділиться на кріпаків, смердів та рабів і відносно невеликий прошарок силовиків, що забезпечують «законність і порядок» в інтересах неофеодальної української знаті [8].

Як стверджує аналітик О. Баталов, українське суспільство дедалі чіткіше рухається не в напрямі «свободи, рівності, братерства», «демократії» та «відкритого суспільства», а в напрямі формування «нових суспільних станів».

Це засвідчують чотири наступні основні ознаки неофеодалізації України:

1. Приватизація владних повноважень як на індивідуальному рівні, так і на корпоративному. Вона передбачає «торгівлю» владою – купівлю-продаж посад, призначення «своїх людей», а також використання державної влади в інтересах «клану».

2. Відродження середньовічного принципу «годування» (утримання чиновників на певній території за рахунок підданих).

3. Поділ суспільства на соціальні класи, при якому учасники «кланів» і всі інші де-факто мають різні права і можливості у суспільстві (залучення до адміністративної та кримінальної відповідальності, збір податків тощо).

4. Відносна примітивність господарського укладу (деіндустріалізація та спрощення виробничих технологій).

Уже зараз, зазначає О. Баталов, розрив у статках, правах і можливостях між 90% населення та іншими 1–2% (8% – «обслуговуючий персонал») не має шансів бути подоланим законними (економічними, кар'єрними тощо) способами. Враховуючи наявну динаміку, розрив буде тільки поглиблюватися [9].

Багато в чому з подібною постановкою питання погоджується академік НАН України Е. Лібанова, яка констатує, що ступінь нерівності та її суспільне сприйняття значною мірою віддзеркалює цивілізаційні орієнтації населення.

Вона підкреслює, що нерівність людей за доходами спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ, ресурсів, до реалізації основних прав. Але і сама нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів нерівності. Відсутність можливості здобути якісну освіту прирікає дітей з бідних родин на нижчі шанси знайти прийнятну роботу і, зрештою, прирікає на бідкування у вже дорослому житті.

Найбільш небезпечною, на її думку, є «застигла» нерівність, тобто поділ суспільства на окремі касти за вкрай ускладненого переходу з нижчої касти до вищої.

У сучасній Україні найбільш очевидною є нерівність за статками та/або доходами. Україна за нерівністю, що визначена за заробітками, значно випереджає не тільки ті країни, яким притаманна помірна або слабка нерівність, а навіть і США, які

визнані країною з високою нерівністю. Так, заробітки 50% найбідніших платників податку в скандинавських країнах у 1970–1980 рр. (період найнижчої нерівності) становили 35% загальних трудових доходів населення, в європейських країнах (2010 р.) – 30, у США (2010 р.) – 25, а в Україні (2015 р.) – лише 15%. За умови повної рівності вони б дорівнювали 50% відповідно до частки цієї групи в загальній кількості платників податків. Натомість, заробітки 10% найбагатших становили в скандинавських країнах 20%, у європейських – 25, у США – 35, а в Україні – аж 39% (за умови повної рівності мали би становити точно 10%).

Другою особливістю є надзвичайно велика різниця в оплаті праці 1% найбільш високо оплачуваних працівників і решти робочої сили. Зокрема, в скандинавських країнах заробітки цієї відносно невеликої групи перевищують середні в 5 разів, у європейських країнах – у 7, у США – в 12, а в Україні – в 13 разів.

Відповідно, різниця в оплаті праці 1% найбільш забезпечених і 50% найменш забезпечених працівників в Україні є фантастично високою: якщо в скандинавських країнах середні заробітки 1% найбільш високооплачуваних працівників перевищують середню заробітну плату 50% найменш оплачуваних у 7,1 раза, в європейських країнах – в 11,7, у США – в 24, то в Україні – аж у 43,3 (!) раза.

У цій ситуації спостерігається велика різниця в оцінюванні українцями чинників успіху на батьківщині та в економічно розвинутих країнах. На думку українців, успіх у західних країнах значно більше залежить від особистих якостей, ніж від зовнішніх. Так, з великим відривом лідирують високий інтелект і здібності (60,8%), добра освіта (48,4%). Натомість, в Україні вирішальну роль відіграють походження (впливові родичі – 46,5%, походження з родини з високим соціальним становищем – 38,6%, заможні батьки – 37,5%), уміння йти в обхід закону (33,1%) і добре здоров'я (38,3%).

Е. Лібанова констатує наявність певного соціокультурного чинника, що формує в українському суспільстві «презупцію несправедливості». Прийняття настанови про тотальну несправедливість світу сприяє підвищенню власної самооцінки: всі досягнення є результатом власних зусиль, а невдачі – наслідком несправедливості суспільства.

Різні за матеріальним статусом групи населення України, наголошує Е. Лібанова, по-різному реагують і на пропаганду, зокрема, антиукраїнську. Люди, які не відчувають матеріальних труднощів, назагал, практично, не сприймають інформацію ЗМІ Росії щодо природи та завдань Революції Гідності, становища російськомовного населення в Україні, впливу США і НАТО на українську політику тощо. Натомість ті, кому коштів бракує навіть на їжу, найчастіше займають прямо протилежну позицію. Пов'язано це зовсім не з їхньою наївністю, – вони абсолютно незадоволені своїм життям і вину за це покладають виключно на владу, а отже, і сприймають будь-яку критику дій цієї влади, що становить ризик для української державності [10].

Суспільствознавець А. Єрмолаєв наголошує, що в Україні, завдяки доступу населення до інформації про стандарти життя в розвинених країнах, представники соціальних низів бажають жити відповідно до якихось «світових стандартів». Причому це бажання виникло незалежно від рівня продуктивності економіки, незалежно від освоєного технологічного укладу, ресурсного потенціалу, яким володіє країна. Тобто, люди починають мріяти про більше, ніж можуть отримати в рамках національної економічної системи.

Поки економіка зростає, підвищуються доходи, соціальної напруги не виникає. У людини складається враження, що мрія скоро стане реальністю і її запит на нову якість життя буде рано чи пізно задоволений. Тобто, виникає певний врівноважений стан.

Але як тільки відбувається злам – звичні умови змінюються. Проте бажання і мрії залишаються та каталізуються. Виникає незадоволений соціальний запит, іноді гострий і болючий, зростає протест. І тому поведінка різних прошарків, різних класів дуже нагадує революційну. Ця поведінка обмежена вимогою встановити стандарти, які, внаслідок сьогоdnішніх об'єктивних причин, є неможливими в цьому суспільстві [11].

Важливою характеристикою диференціації суспільства є його розподіл за віковою ознакою. Зрозуміло, що суспільні інтереси у представників різних вікових груп можуть значно відрізнятись і навіть перебувати в антагоністичних відносинах.

Для сучасної демографічної ситуації характерне поступове старіння населення України. Унаслідок постійного зниження

народжуваності впродовж останнього століття частка дітей знизилась із приблизно 40% на початку ХХ ст. до 15% на поч. ХХІ ст. За 1989–2013 рр. середній вік населення України збільшився на 4 роки, з 36,5 до 40,5 років. Особливо швидко цей процес проходив серед міського населення, де середній вік збільшився на 5,6 років, з 34,8 до 40,4, тоді як серед сільського лише на 0,9 років – з 39,8 до 40,7. Відповідно, зростає електоральна роль людей пенсійного віку, яких, за офіційною статистикою, понад 21% населення України [12].

Водночас, крім хронологічного (паспортного, біологічного) віку психологи виділяють такий важливий феномен, як соціальний (психологічний) вік, який може значно відрізнятись від хронологічного, оскільки орієнтується на міру соціальної зрілості особистості.

Соціальний вік вимірюється за допомогою співвіднесення рівня соціального розвитку людини (наприклад, міра володіння певним набором соціальних ролей) із тим, що є статистично нормальним для її однолітків.

У соціології поняттям «соціальний вік» послуговуються для характеристики не тільки особи, а й соціальних груп (професійних, вікових, соціально-демографічних тощо). Саме в цих групах реалізуються шанси індивіда на прискорене соціальне просування або зростає ризик відставання від середньостатистичного життєвого розкладу.

Використовуючи методологію теорії «Спіральної динаміки» американського психолога К. Грейвза, аналітик Є. Пулман отримав цікаві результати щодо соціального віку українців.

Зазначена теорія виходить із твердження, що всі люди в процесі свого розвитку проходять один і той самий шлях, що складається з восьми послідовних етапів – шести систем мислення першого рівня і двох систем мислення другого рівня. При цьому кожному етапу відповідають свої цінності, мотиви і конкретна поведінка. Застосування цієї теорії дозволяє: розуміти людей і знати, чого від них очікувати; передбачати рішення і дії людей перш, ніж вони самі зрозуміють, як вчинять, оскільки їхні шаблони мислення є відомими й очевидними [13].

Кожному рівню відповідає соціальний еквівалент хронологічного віку та присвоюється індивідуальний колір для зручності оперування інформацією (послідовно: бежевий – вік людини до 6 місяців, фіолетовий – до 3 років, червоний – до 12 років, синій – до

21 року, оранжевий – до 40 років, зелений – до 60 років, жовтий – до 70 років і бірюзовий – старше 70 років). Відповідно, із кожним етапом зменшується роль інстинктів і емоцій та зростає роль раціональності та свідомості в оцінці ситуації й прийнятті рішень.

При цьому слід розуміти, що:

1. Не всі особи здатні пройти через усі етапи розвитку, хтось може застрягти на третьому або четвертому рівні до кінця життя.

2. Перескочити або поміняти рівні місцями неможливо. Усе йде своєю чергою, і кожен рівень для наступного виступає фундаментом.

3. У різних конкретних сферах життя (сім'я, робота, політика, спорт, релігія) люди знаходяться на різному рівні розвитку.

4. Ціннісний зріз можна застосовувати не тільки до конкретної людини, а ще й до групи людей (сім'ї, колективу, нації в цілому).

Інтерпретація результатів дослідження ЦСД «Софія» «Український характер (Характерні соціально-психологічні особливості населення України)», проведеного в березні 2011 р., та окремих матеріалів загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» (2009 р.) дозволила Є. Пулману отримати такі результати:

Найбільша група – це представники «синьої» парадигми – 50–55% респондентів (соціальний вік 12–21 рік). Переважають цінності «порядок, стабільність, правила, справедливість, свій проти чужого, добро проти зла».

На другому місці (15–20%) більш високий рівень розвитку – «помаранчеві» (соціальний вік 22–40 років). Переважають цінності «розвиток, кар'єра, багатство, можливості».

Далі «червоні» – 15% респондентів (соціальний вік 4–12 років) – «влада, сила, контроль».

Переважають цінності «безпека, сховатися і перечекати, щоб хтось захистив» у 10% населення України – «фіолетовий» рівень мислення (соціальний вік 0,5–3 роки).

І найменша група (5%) – «зелені» (соціальний вік 41–60 років), найбільш зрілі з високим рівнем рефлексії щодо політичного і громадського життя країни. Цінності: «гармонія», «загальне благо».

Із проведеного дослідження видно, що середньостатистичний українець – це носій «синьої» парадигми (соціальний вік 12–21 рік) з дещо помітним «помаранчевим» вектором (соціальний вік 22–40 років).

Як зазначає Є. Пулман, у країнах Західного світу превалює «помаранчева» парадигма мислення з відчутним «зеленим» напрямом. Ці суспільства завершили процес індустріалізації (модерн) і почали рух до постіндустріального суспільства (постмодерну). Суспільства з переважаючою «зеленою» парадигмою (найближчі до такого типу сьогодні США та країни Скандинавії) – це країни з постіндустріальним укладом, в економіці якого переважає інноваційний сектор економіки з високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, а також дуже високою часткою населення, зайнятого в сфері послуг.

У той же час суспільство з переважаючим «синім» рівнем розвитку – це типове традиційне суспільство: традиційна економіка, домінування аграрного устрою (аграрне суспільство), стабільність структури, станова організація, низька мобільність. Відповідно, робить висновок аналітик, Україна – це поки ще стійке суспільство з традиційним укладом, у якому помітна тенденція до переходу в модерновий стан [14].

Судячи з отриманих результатів, соціальний вік сучасного українського суспільства – це пізній підлітковий період (18–25 років). Тобто фактично соціальний вік середньостатистичного українця на років 15 нижчий, ніж хронологічний вік, що знаходить своє відображення у формуванні суспільних інтересів. Зазначена обставина пояснює високий рівень екстернальності суспільства, яка проявляється в низькому рівні суб'єктивного контролю, переоцінюванні ролі зовнішніх обставин та емоційному світосприйнятті.

Звісно, подібна аналітика не може претендувати на наукову коректність, проте вона задає в цілому вірний орієнтир для розуміння багатьох соціокультурних процесів в українському суспільстві.

Побічно подібні спостереження роблять і інші інтелектуали. Так, сімейний психолог С. Ройз наголошує: «Дорослість – не біологічна категорія. До Революції Гідності середній психологічний вік українця становив 13 років. Якщо прослідкувати, як поводяться політики, – це часто підлітковий рівень реагування. Я впевнена, що політики – відображення загального середнього стану країни...». Причина цього феномену, на думку психолога, у тому, що в радянські часи за старше покоління брала відповідальність соціальна структура, проте це є певною мірою спрощене

пояснення, яке не враховує цілий ряд чинників цивілізаційного та соціокультурного характеру [15].

Розвиваючи цю тему, журналіст П. Казарін констатує, що сьогодні в Україні є дві «капітальні» групи людей. Одні здатні бачити весь процес цілком і розуміти його закономірності. Інші від логіки подій відмахуються і підганяють реальність під свої переконання.

«Раціоналів» (умовно дорослих, інтерналів) і «нераціоналів» (умовно дітей, екстерналів) розділяє ціла прірва. Прірва освіти, готовності чути, бажання розуміти. Перші здатні прийняти той факт, що у світі живуть люди, несхожі на них, чий переконання та цінності відрізняються від їхніх власних. Другі вважають себе і свою позицію виключно правильними. Перші знають, що в них є певні класові й національні інтереси, і з ними можна домовлятися про засади взаємосусідства. Другі звикли бачити в опонентах руку «абсолютного зла», яке хоче знищити їхній світ просто тому, що хоче знищити.

За спостереженнями самого П. Казаріна, українське суспільство відсуває дефіцит людей, спроможних приймати рішення на раціональній основі та керуватися категоріями здорового глузду [16].

Високий рівень інфантильності та емоційності суспільства певною мірою впливає на здатність громадян відчувати себе щасливими. Загалом цей показник в країні є достатньо високим, проте він нижчий, ніж у більшості європейських країн.

Згідно з результатами дослідження, проведеного компанією «Research & Branding Group» у травні та вересні 2016 р., кількість українців, які повірили в існування щастя, збільшилася з 80% до 88%. Проте кількість українців, які вважають себе щасливими, практично не змінилася: якщо в травні таких було 66%, то до вересня їх стало 68%. Найбільш помітно кількість щасливих українців збільшилася в Західному регіоні – з 68% у травні до 76% у вересні, в інших регіонах змін практично не відзначається: у Центральному – з 69% до 71%, у Східному залишилася незмінним – 60% і в Південному скоротилася з 63% до 62%. Найбільшою мірою різниця у відчутті себе щасливим або нещасливим залежить від віку. Так, найбільша кількість українців, які вважають себе щасливими, – серед молоді до 30 років (81%), а найменша – серед людей старшого віку «за 60» (57%). Також вважають себе щасливими 77%

«тридцятирічних» і 64–65% «сорокарічних» і «п'ятдесятирічних» українців. Порівняно з травнем кількість щасливих українців найбільш суттєво зросла серед «тридцятирічних» і тих, «кому за 60» (+6-7%) [17].

Заступник директора Інституту соціології НАН України Є. Головаха в 2015 р., оперуючи свіжими даними дослідження, проведеного його колегами з Київського міжнародного інституту соціології, повідомив, що в червні того року кількість щасливих українців становила 57%, що було значно кращим показником, ніж у 2001 р. (37%), та дещо гіршим, ніж у 2010 р. (65%). Але порівняно з європейськими країнами показники українців доволі скромні. Згідно з даними Європейського соціального дослідження, Україна і Болгарія є найнещасливішими з європейських країн.

Є. Головаха розтлумачив зазначену ситуацію таким чином: «Українцям бракує правильного концепту щастя... Українці, як і всі, хочуть щастя, але вони перш за все хочуть щастя для себе і своєї родини. В Європі ж більшість громадян є членами хоча б однієї громадської організації, яка займається благодійністю, а в Україні за 23 роки існування незалежної держави як було 13% тих, хто є членами такої організації, так і досі залишається».

Іронізуючи над специфікою національної психології, соціолог додав: «Я скажу, ким вам треба бути в Україні, щоб бути щасливим. Якщо таким станете, то будете щасливі. Вам треба бути молодим і багатим. Здоровим? Ні – достатньо бути молодим. І краще чоловіком. А ще цікаво, коли перемагає Майдан, треба жити на Заході, а коли перемагає Янукович – то на Сході. Якщо досліджуємо, то після Помаранчевої революції щасливі були на Заході, а після перемоги Януковича – дуже щасливі були на Сході. Зараз знову все навпаки: Галичина найщасливіша, а на Сході найнещасніші» [18].

Важливою характеристикою українського суспільства, що впливає на специфіку вироблення суспільних інтересів, виступає диференціація жителів країни на носіїв міського і сільського менталітетів (системи переконань, уявлень і поглядів індивіда або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь). При цьому такий феномен не прив'язаний суворо до поселенського аспекту (формальне співвідношення міських і

сільських жителів – 7 до 3 [19]), оскільки значна частина жителів міст є носіями цінностей традиційного аграрного суспільства.

Як зазначає В. Чернега, незважаючи на існування розвиненої індустрії (головним чином на Південному Сході), українське суспільство значною мірою зберегло аграрний характер. Переселення селян у міста в Україні сталося пізніше, ніж у країнах ЄС, багато городян зберігають економічний і культурний зв'язок із селом. Навіть у майже тримільйонному Києві таких жителів до моменту проголошення незалежності України було більше половини, а в провінційних містах та містечках вони залишаються домінуючою соціокультурною силою [20].

Більше того, внаслідок деіндустріалізації в країні відбувається знищення міського укладу, що призводить до домінування сільського менталітету і у великих містах. Зокрема, український журналіст В. Каменський фіксує сповзання міського соціального середовища Києва від розвиненого і потужного індустріального та культурного центру до сільського побуту кінця XIX – початку XX століття. На повсякденному рівні це проявляється у відновленні атмосфери зовнішньої фольклористики, на ментальному – у «наступі хуторських ментальності і світогляду, що супроводжується втратою здатності сприймати світ системно і цілісно». Як наслідок, більшість киян демонструє нездатність формулювати власні соціальні інтереси на раціональній основі, стикувати конкретику та ідеї, корелювати траєкторію розвитку своєї родини і господарства з макроекономічними та макрополітичними тенденціями [21].

Експерт ГО «Фонд суспільної безпеки» Ю. Гаврилечко підкреслює такі поведінкові якості і соціальні установки носіїв українського традиційного аграрного (селянського) менталітету:

1. Особиста самодостатність, під якою розуміють здатність у рамках натурального господарства вирішити свої побутові завдання і забезпечити виживання сім'ї. Для цього селянину не потрібна ані держава, ані розвинена інфраструктура, ані допомога сусідів або будь-яких професіоналів.

2. Індивідуалізм, який спирається на відсутність зацікавленості у співпраці. Спільна робота виходить за межі його уявлень про життя. Саме тому змусити селянина діяти спільно може тільки значна зовнішня загроза. Сусіди є «найлютішими ворогами», оскільки це

конкурент у постійній боротьбі за ресурси. Краще ставлення до іноземців, оскільки останні не претендують на ресурси, потрібні селянину для виживання.

3. Нездатність до планування, яка проявляється у звичці жити одним днем. Ця звичка не просто не сприяє розвитку здатностей до планування, але й знищує навіть найменші потуги самостійно структурувати своє життя. Замість планів, селянин використовує традиції, екстраполюючи образи міфологізованого минулого на майбутнє.

4. Лояльне ставлення до незаконних доходів через невпевненість у завтрашньому дні, обмежений ресурс натурального господарства.

5. Нестабільність моральних імперативів і договірних відносин. Носій аграрного типу мислення розглядає будь-яку владу, об'єднання і партнерські стосунки як тимчасові, такі, що лише ситуативно збігаються з його інтересами.

6. Самоізоляція, що є наслідком впевненості у тому, що світ є потенційно ворожим. Результатом цього є повне нерозуміння складних суспільних процесів.

7. Заздрісність та недобррозичливість до успіху ближніх, оскільки успіх сусіда знижує самооцінку оточуючих.

8. Економність та звичка робити запаси «на чорний день», викликана недовірою до влади і похідним соціальним песимізмом.

9. Традиціоналізм і конспірологічність. Селянин гранично сконцентрований на своєму основному процесі – виживання, який пов'язаний з циклічністю аграрних процесів. Все, що виходить за межі його понять про побут, – є для нього таємницею і загадкою. Відповідно, уявлення про глобальні процеси в нього ґрунтуються на міфах і конспірологічних стереотипах [22].

Аксіологічні особливості національного аграрного менталітету привертають увагу багатьох дослідників. Зокрема, як підкреслює Ю. Романенко, національною філософією традиційного українця є відомий вислів: «Моя хата скраю». Політолог наголошує: «Українець знаходиться в ланцюгах повсякденності. Він не мислить в цілому історичними категоріями, як мислять великі народи. Мислити історично – означає усвідомлювати, куди рухається світ, і бачити себе в цьому потоці зі своїми достоїнствами і недоліками» [23].

Білоруський політолог І. Тишкевич констатує, що у надрах української побутової культури існує певний феномен «хохляцтва», який являє собою маргіналізовану форму еволюції автохтонного світогляду в сучасних умовах, який демонструє «генетичну» відсутність поваги до влади, вибіркочку законотрухняність та послаблене почуття соціальної відповідальності [24]. Водночас, йому притаманний завищений рівень соціальних очікувань та критиканства щодо діяльності державних, корпоративних і суспільних інституцій [25].

Науковий співробітник Інституту філософії НАН Білорусі П. Петровський, характеризуючи рівень політичної культури сучасного українського суспільства, констатує, що Україна залишається «провансальською, хуторянською і відсталою у внутрішньополітичному порядку денному», що ускладнює рекрутування значного прошарку сил, здатних мислити державницькими масштабами і категоріями та раціонально і адекватно світовим реаліям формувати національні інтереси [26].

Український блогер О. Бобик в іронічній формі наголошує: «Якщо запитати пересічного українця щось про його країну, то він наголосить, що українські жінки – найкрасивіші, землі – найродючіші, клімат – найкращий, пісні наймелодійніші, а самі українці – найстарший народ у світі і, як носії великої генетичної спадщини і унікальної культури, відповідно – в усіх сферах най...».

На його переконання, з погляду сприйняття навколишнього світу, для багатьох сучасних українців є характерним аборигенне мислення, яке характеризується закритим інформаційним простором, неспроможністю досягнути інформаційні конструкції, якими живуть більш цивілізовані суспільства. Ця частина суспільства не здатна зрозуміти, як функціонує сучасна держава, отже, вплинути на її формування, а тому – добитися ефективного виконання суспільно важливих функцій її представниками. Відповідно, зазначає блогер, аби сформувати суспільство на вищому якісному рівні, «потрібні абсолютно нові люди, іншого генетичного складу, іншого рівня мислення та, відповідно, з абсолютно іншим ставленням до надбань українства. І цих людей повинна бути критична маса...» [27].

Зростання ролі автохтонної селянської культури в суспільно-політичному житті країни певною мірою іде в розріз із тенденціями ядра Європейського Союзу. Як відомо, європейська західна цивілізація – це цивілізація насамперед міська, що зросла переважно на ідеях протестантської реформації. Вільні самоврядні міста, як адміністративні, торговельно-промислові, фінансові, інтелектуальні, культурні та релігійні центри, явили собою основу феномену сучасного Заходу. Ціннісна опора українського суспільства на традиціоналізм вступає в конфлікт з європейським постмодернізмом, орієнтованим на різноманітність, толерантність та нестандартне мислення. «Україна ж, – констатує О. Петрачков, – крім того, що історично є частиною ретроградної візантійської православної культури, була і досі залишається переважно сільською країною. Сільська цивілізація, за визначенням, традиційна, архаїчна і застійна, схильна до централізації і загнивання, ворожа розвитку і прогресу» [28].

Своєю чергою, Д. Видрін акцентує увагу на тому, що селянський світ несе протест проти поліетнічності, приватності особистого життя та автономії особистості, що напряму суперечить цінностям урбаністичного Заходу [29].

Як зазначає український книговидавець і аналітик С. Удовік: «Рушійною силою історії (України) було призначено селянство і сільську інтелігенцію. Історія розглядалася з позиції Традиції, згідно з якою в заслугу селян ставився опір ідеям і новаціям... Масова свідомість вимагає простих рішень і бінарної системи координат – свій vs. чужий. Вона не сприймає складні конструкції, тому рустикальна еліта запропонувала народу просту односкладну міфологізовану історію з ясними і чіткими народними героями й одвічними ворогами – аристократією та буржуазією» [30].

Говорячи про стан розвитку міської культури та її вплив на формування загальних запитів українського суспільства, слід зазначити, що в Україні наявні два типи міської культури, які не лише доповнюють один одного, але й конкурують між собою у світоглядних пріоритетах. Саме в цьому, констатує політолог, директор Фонду гуманітарних стратегій М. Павлів, полягає «гордіїв вузол» культурно-політичних протиріч, які визначають перманентно кризовий стан «високої» української політики.

Уважно вивчаючи характер міської культури різних регіонів, ми знаходимо першопричини тих чи інших соціальних процесів, які, будучи виражені через політичну практику, індукують системний конфлікт. У міському середовищі є певне ядро, яке визначає серцевину «міського» міфу регіону, а отже, і політичного міфу регіону. Це ядро є сховищем культурної спадкоємності, транслятором набору практик, які, будучи адаптованими до соціокультурного середовища регіону, формують культурний ландшафт як такий. Порівнюючи ключові відмінності матриць міської культури Південно-Східної та Західної України (у першу чергу Галичини), дослідник констатує, що:

- ступінь урбанізації Південного Сходу, за умов фактичної однакової щільності населення, значно перевищує ступінь урбанізації Галичини;

- матриця міської культури Південного Сходу формувалася як міська культура Новоросії, півдня Росії, у рамках загального розвитку міської культури в Російській імперії. У свою чергу, міська культура сучасної Галичини формувалася в основному в радянські часи, за рахунок вихідців з різних регіонів СРСР та шляхом залучення до міського середовища аграрної за своєю суттю округи;

- велика частина міської округи Південного Сходу являє собою урбанізований ландшафт, міст супутників, селищ міського типу, робітничих селищ. Якщо говорити про Галичину, то ми можемо констатувати факт аграрного одноманіття міської округи;

- міська культура Західної України віддзеркалює патріархальну аграрну округу, у той час як міська культура Південного Сходу відображає саму себе, тільки в більш маргіналізованих, креолізованих формах, що поєднують як міські, так і сільські соціальні практики;

- у Західній Україні політичний ландшафт зараз визначають лідери (інколи колективні) потестарних практик, які не можуть забезпечити чітку координацію та ієрархізацію суспільних інтересів. Основою їхнього політичного функціонування є опора на різного роду «дихотомії» (протиставлення у логіці «свій/чужий») культурного, етнічного та соціального характеру. На Південному Сході політичний ландшафт визначають не індивідууми, а ієрархічні системи, багато в чому збережені з часів дореволюційного і радянського модерну, які

спираються на багато в чому феодальну за своїм характером систему взаємовідносин васального типу. Відповідно, у західних містах ми спостерігаємо певну ціннісну консолідацію дрібних власників, а на Сході – організаційну консолідацію індивідуалістів – найманих працівників.

Говорячи про соціокультурні настанови та бажані політичні перспективи самореалізації представників зазначених міських агломерацій, дослідник зазначає, що ми маємо: а) неієрархізований (цю рису часто помилково приймають за більшу демократичність західноукраїнського соціуму), колективістський Захід, який у політичних практиках спирається на «дихотомні» моделі та вважає своєю історичною місією експансію та соціокультурне поглинання Південно-Східного регіону; б) суворо ієрархізований, глибоко індивідуалістичний, недостатньо інтегрований у колективні соціальні практики Південний Схід, який прагне вбудувати Захід у свої ієрархічні системи і отримувати з Заходу свої «феодальні» ренти. Весь цей набір практик, підсумовує М. Павлів, визначає культурно-політичні відмінності урбанізованих регіонів країни, визначає антагонізм цих соціальних систем і практик та стримується лише буфером пухкого центру країни [31].

Порівняння природи двох зазначених типів міської культури анонсує важливість теми врахування регіональної специфіки України, яка впливає на процес утворення соціально-територіальних спільнот та зміст їхніх суспільних інтересів. З огляду на історико-культурні, національно-релігійні, соціально-економічні та інші обставини утворення і функціонування різних регіонів, можна констатувати наявність структурування українського суспільства у великі соціальні групи і за цим критерієм. Принаймні значна частина українців позиціонує себе за регіональною ідентичністю (у розумінні самоототожнення індивіда з тими групами й спільнотами, які він сприймає як «свої», стосовно яких він найбільшою мірою здатний відчутти і сказати «ми»).

Об'єктивною основою такої регіональної диференціації є економічні, етнічні, міжконфесійні та культурні фактори. Соціокультурна гетерогенність українського суспільства зумовлена тривалою відсутністю власної державності, перебуванням українських земель у складі кількох країн з відмінними цивілізаційними і культурними системами, різним за часом, досвідом радянізації,

темпами і масштабами урбанізації, специфікою прикордонного співробітництва тощо. Розчленованість території та асиметричність зовнішнього впливу виявилися джерелом фрагментарної політичної культури, якій притаманні відсутність консенсусу між населенням країни щодо майбутнього вектора розвитку та головних суспільних цінностей.

На переконання М. Степика, з часу здобуття незалежності головною небезпекою для держави виступає саме загроза розколу української нації на ґрунті регіональних, релігійних і політичних суперечностей. Наймасштабніші й потенційно найруйнівніші для єдності народів України і її територіальної цілісності є, на його думку, суперечності між Західним, Центральним і Південно-Східним регіонами, точніше, між великими групами людей, психологічно об'єднаними навколо характерних для цих регіонів установок на спосіб життя, політичні, соціокультурні, релігійні пріоритети.

Історично ці регіони склалися шляхом формування своєрідності в господарсько-економічній діяльності, стилі життя, етнічному складі, соціально-політичних, національно-культурних, релігійних орієнтаціях. У західних областях більше розвинена психологія індивідуального господарювання і підприємництва, досить вкорінені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. В етнічному складі значну частку становлять західні слов'яни. Оскільки ця частина України довгий час була підлегла іншим державам, то з метою самозбереження етносу серед українців історично склалися традиції консолідації на національному ґрунті зі спорадичними пульсуючими проявами.

Центральна й Північно-Східна Україна є історично основним регіоном розселення українського етносу, який найменше «розбавлений» інонаціональним населенням. Переважає сільське населення «колгоспного типу». Міста, які в останні десятиріччя різко розрослися за рахунок мігрантів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємництва значною мірою стерті після-революційними перетвореннями, тому ідеї ринкової економіки сприймаються тут обережно, з пересторогою. Існують давні і широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

Особливою етнонаціональною специфікою вирізняється Південно-Східний регіон, включаючи Крим. Це – традиційна промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення найрізноманітніший порівняно з рештою території України. Поряд з українцями – великий відсоток росіян і представників південних народів. Населення – переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною й сімейно-родинною орієнтацією на Росію [32, с. 194–196].

Таким чином, в Україні існують три регіони, які склались історично. Безумовно, не все населення в кожному з них піддається наведеній ідентифікації. Та все ж, як показують численні соціологічні дослідження, бачення пріоритетів розвитку держави, масова свідомість і настрої людей, які проживають у цих регіонах, функціонують саме на конкретних культурних, природно-історичних і географічних засадах.

Соціокультурними полюсами, які впливають на ціннісну специфіку більшості регіонів, виступають такі умовні культурологічно-географічні феномени, як Галичина (соціокультурне ядро Західної України) та Донбас (генератор суспільних настроїв Східної України), які мають різні концепти історичного минулого, пріоритети сьогодення та концепції майбутнього.

Регіональна специфіка України відображається і в сфері цивілізаційно-геополітичних уподобань населення. Згідно з дослідженням, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова в період з 14 по 22 листопада 2015 року, половина населення (50%) вважає, що Україна виграє від приєднання до Європейського Союзу, тоді як 26% дотримуються думки, що країна більше програє, і 24% не можуть визначитися зі своєю оцінкою. Втім, існують регіональні відмінності у ставленні до цього питання. Так, оптимістичний погляд переважає на Заході та в Центрі України, де 77% та 57,5%, відповідно, вважають, що Україна більше виграє від набуття членства в Євросоюзі. Відносна більшість в інших макрорегіонах схиляється до того, що Україна більше втратить у разі вступу до ЄС. Так, на Півдні 30% вважають, що Українська держава

більше виграє і 41% – що програє, на Сході – 35% та 46,5%, на Донбасі – 32% і 39,5%, відповідно.

Аналогічна тенденція спостерігається у поширенні європейської ідентичності серед українців. У регіональному розрізі визначення себе як європейців переважає у громадській думці Заходу (57% відчувають себе європейцями і 35,5% – ні) та Центру (49% та 37%, відповідно). На Сході України громадська думка майже рівноцінно розділилася на тих, хто вважає себе європейцями (46%), і тих, хто не вважає (49%). В меншості «європейці» за самовідчуттями опинилися на Півдні (35,5% відчувають себе європейцями і 43% – ні) та на Донбасі (38% та 56,5%, відповідно) [33].

За результатами дослідження «Що об'єднує та роз'єднує українців», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень, можна стверджувати, що у ставленні до окремих подій в історії України різниця між регіонами досить значна, а у деяких випадках прямо протилежна. Особливо це стосується розпаду СРСР, Майдану 2013–2014 рр. та Угоди про асоціацію з ЄС 2014 р., тобто сучасних історичних подій.

Так, у ставленні до розпаду СРСР у 1991 р. позитивне ставлення переважає у більшості регіонів (найбільше на Галичині – 88%), але у трьох регіонах негативні оцінки переважають позитивні (Донбас – 70% проти 12%, Слобожанщина – 52% проти 31%, Подніпров'я – 49% проти 39%).

У ставленні до Майдану 2013–2014 рр. позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в тих же трьох південно-східних регіонах (Донбас – 69% проти 12%, Слобожанщина – 55% проти 36%, та Нижнє Подніпров'я – 47% проти 44%) переважають негативні оцінки.

У ставленні до Угоди про асоціацію з ЄС також позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94,5% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в двох регіонах (Донбас – 69% проти 18% та Слобожанщина – 41% проти 34%) переважають негативні оцінки цієї події.

Так зване об'єднання України з Росією після Переяславської ради переважно позитивно оцінюється населенням Нижнього Подніпров'я (53% проти 11%), Донбасу (41% проти 2%), Слобожанщини (36% проти 10%), Причорномор'я (37% проти 10,0%), Закарпаття і Буковини (42% проти 15,5%), а явно негативні оцінки переважають на Галичині (65% проти 12%) та Волині (61% проти 11%).

Утворення УРСР в 1917 році в Харкові переважно позитивно оцінюють в усіх регіонах України, окрім Галичини (55% – негативно, 18% – позитивно) та Волині (45,5% – негативно та 21,5% – позитивно).

А ось у ставленні до заснування ОУН та УПА – ситуація в регіональних оцінках має інший вигляд. Позитивні оцінки щодо ОУН та УПА вже переважають у «помаранчевих» регіонах України (Волинь, Галичина, Закарпаття, Буковина, м. Київ, Центр, Поділля, Полісся), а негативні – в південно-східних (Донбас, Нижнє Подніпров'я, Причорномор'я, Слобожанщина). Така сама регіональна диференціація оцінок спостерігається стосовно Помаранчевої революції 2004 р.

Тобто, такі історичні події, як створення ОУН та УПА, а також Помаранчева революція 2004 р., як і раніше, ділять Україну на дві великі частини [34].

Усвідомлення неоднорідності українського суспільства за різними критеріями та функціонування значної кількості різноманітних соціальних груп ставить на порядок денний питання про характер взаємодії між ними, рівень довіри до них з боку пересічного українця та про наявність певних референтних груп, з діяльністю яких суспільство пов'язує певні надії на покращення життя.

Відповідаючи на перше запитання, слід наголосити на тому, що, незважаючи на високий рівень толерантності українського суспільства загалом, через відсутність режиму ефективної суспільно-політичної комунікації та режиму загальнонаціонального діалогу в суспільстві існують умови для подальшої радикалізації настроїв. Ідеться насамперед про відносини в системах «Захід – Схід», «влада – суспільство», «багаті – бідні», «літні люди – молодь», «праві – ліві» тощо.

Ціла низка політиків, науковців і громадських діячів, серед яких С. Львовчкін, Е. Лібанова, А. Єрмолаєв та ін., виступають за

створення чітких механізмів інтеграції українського суспільства на засадах формування національного консенсусу. Проте поки ці пропозиції не знаходять підтримки у правлячого політичного режиму, який робить ставку на формування однорідного у соціокультурному плані суспільства.

Коментуючи питання про рівень довіри українців до соціальних груп та різноманітних інституцій, варто наголосити на тому, що для наших співвітчизників характерне недовірливе ставлення до оточення, суспільних і державних інститутів.

Експерти, що працювали у рамках дослідження «Український характер», проведеного ЦСД «Софія» з 25 березня по 12 квітня 2011 р., відзначають, що:

– універсальною психологічною рисою українця є недовіра. Він нічому не довіряє – навіть власному сприйняттю. Значний рівень довіри фіксується в малих групах – у сім'ї, серед родичів, друзів, а групова солідарність спостерігається у професійних групах, які пов'язані або з корупцією, або з престижем (В. Небоженко);

– Україна за показником взаємної довіри – одна з останніх у Європі. У нас відзначається дуже превентивна недовіра, що відрізняє українців навіть від найближчих сусідів – росіян та білорусів (Є. Головаха);

– особлива риса українського суспільства – недовіра громадян одне до одного, недовіра до влади. Характерніші соціальні зв'язки локального порядку – друзі, родичі, клани (О. Донченко);

– групова солідарність властива українцям дуже незначною мірою, оскільки українському населенню протягом тривалого часу доводилося виживати, а індивідуально це робити було легше, ніж групою (І. Лосєв).

Результати опитування населення підтверджують висновки експертів. Менше половини (43,6%) опитаних тією чи іншою мірою поділяють думку, що більшості людей можна довіряти. Приблизно стільки ж (42,8%) респондентів «однозначно згодні» або «швидше, згодні», що «більшість людей постарается використати Вас у своїх цілях або обдурити, якщо випаде така нагода». Загалом, можна стверджувати, що українці вагаються між довірою і недовірою до

оточення, і така невизначеність уже сама по собі є несприятливим суспільним чинником.

Довіра до соціальних інституцій, % опитаних

Соціальні інституції	Довіряю	Не довіряю	Баланс довіра – недовіра (різниця)
Волонтери	57,6	13,5	44,1
Церква	58,8	18,4	40,4
Громадські організації	34,5	21	13,5
Збройні сили України	45,3	32,9	12,4
Переселенці	24	25	-1
Українські ЗМІ	32,3	38,9	-6,6
Патрульна поліція	20,7	35,1	-14,4
Національна поліція (колишня міліція)	14,9	46,1	-31,2
СБУ	16,3	49,7	-33,4
Президент України	16,8	64,9	-48,1
Опозиція	8,7	65	-56,3
Уряд України	8,7	75	-66,3
Верховна Рада України	6,2	78,6	-72,4
Російські ЗМІ	4	77,6	-73,6

Джерело: Довіра до соціальних інституцій та груп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>.

Результати дослідження «Український характер» цілком узгоджуються з даними «Європейського соціального дослідження». Згідно з даними ЄСД-2009, за рівнем довіри людям («більшості людей загалом») серед жителів європейських країн українські громадяни посідають одне з останніх місць. Український показник (4,11 бала за 10-бальною шкалою) слід інтерпретувати як вагання між довірою і недовірою (з ухилом до недовіри). За цим показником Україна випереджає тільки Туреччину, Румунію, Росію, Португалію, Болгарію і Грецію. Найбільше довіряють оточенню жителі Скандинавських країн. У Данії аналогічний показник становить 6,92 бала, у Норвегії – 6,62, у Фінляндії – 6,45, у Швеції – 6,35 бала [2].

Відповіді респондентів на запитання «Кожний з нас належить до різних спільнот, про які можете сказати «це – Ми» (вказіть, будь ласка, які з таких «Ми» найважливіші для Вас особисто)»*

	2013	2015
Однолітки, люди одного покоління	32,1	30,7
Люди однієї професії	14,2	13,8
Громадяни України	35,9	52,3
Жителі одного регіону	12,3	14,9
Жителі одного міста, села	30,6	27,8
Люди однієї національності	15,9	14,2
Люди схожого достатку	15,2	7,8
Люди близьких політичних поглядів	6,0	10,1
Люди однієї віри	16,1	12,6
Люди із спільною історичною долею	11,8	11,7
Родичі і друзі	53,5	52,9
Люди з однаковим освітнім рівнем	6,1	5,1
Люди, з ким я разом працюю (вчуся)	14,9	14,3
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	16,7	20,0
Інше	1,0	1,0

* Можливо було обрати не більше 5 відповідей

Джерело: До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>.

Говорячи про поточну суспільно-політичну ситуацію, слід констатувати, що, за даними соціологічного дослідження «Омнібус», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології з 4 по 14 грудня 2015 р., найбільшою довірою серед українського населення користуються церква та волонтери, а найменшою – опозиція, Уряд України, Верховна Рада України та російські ЗМІ (цим інституціям довіряє менше 10% українців) [35].

Аналізуючи критерії, за якими між громадянами виникає почуття довіри та солідарності, слід зазначити, що у рамках

загальнонаціонального опитування населення України, яке було проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 р., найбільш вагомими спільнотами «Ми» для українців виявилися дві: «родичі і друзі» (53%) та громадяни України (52%), причому значення останньої, порівняно з 2013 роком, зросло на 16% – з 36% до 52%. До значимих слід також віднести спільноту однолітків і людей одного покоління (31%) та співмешканців міст і сіл (28%).

Первинність спільноти «громадяни України» характерна для Західного (63%) та Центрального регіону (56%). А у Південному, Східному регіонах та на Донбасі головною для людей спільнотою залишаються родичі й друзі (62%, 61% та 49%, відповідно), хоча й спільність у громадянстві України є вагомою (44%, 44%, 48,5% та 25%, відповідно). Крім цього, у Південному, Східному регіонах та на Донбасі істотне значення для людей має спільність проживання в одному місті чи селі (41%, 27% і 20%, відповідно) та належність до одного покоління (49%, 34%, 21%) [5].

Говорячи про референтні групи, діяльність яких приваблює українське суспільство, оскільки вони спроможні: а) забезпечити власні соціальні стандарти, б) забезпечити зростання соціальних стандартів суспільства загалом через участь у політиці, слід зазначити, що такі групи є, проте громадяни загалом схиляються до песимістичної оцінки своїх індивідуальних та колективних перспектив.

У країні загалом і особливо серед молоді зростає інтерес до трудової міграції як способу підвищити стандарти споживання, рівень захищеності, професійної і особистісної самореалізації. Загалом за кордоном сьогодні працюють від 3 до 5 млн українців. Тільки в Польщі налічується до 1 млн наших працівників.

Згідно з дослідженням, проведеним компанією «GfK Ukraine» серед громадян України у віці від 14 до 35 років у період з 18 вересня по 7 жовтня 2015 р. на замовлення Міністерства молоді та спорту України, лише 44% опитаних представників української молоді хочуть жити в Україні і не планують емігрувати. Ще 38%,

можливо, хотіли б повчитися або попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б до України. 17% молодих людей хотіли б емігрувати з України, 4% – планують це зробити найближчим часом, 13% – шукають відповідні можливості. Серед тих представників молоді України, хто хоче емігрувати, 58% пояснюють це тим, що в Україні зараз немає таких можливостей для роботи, як в інших країнах, ще 56% зазначають, що в Україні немає реальної демократії і законності [36].

Щодо орієнтації громадян України на підтримку тих соціальних груп, з діяльністю яких вони пов'язують перспективи розвитку держави, слід наголосити на тому, що населення у цілому скептично ставиться до перспектив успішного реформування країни та позитивної ролі суспільних інституцій та соціальних груп. Так, за результатами дослідження «Реформи в Україні: громадська думка населення», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова з 11 по 16 травня 2016 р., переважна більшість українців вважає за необхідне проведення реформ, проте не вірить в їх успішність: переконані в успіху 5%, ще 24% загалом мають віру, проте з певними сумнівами, 37% вже не вірять, проте частка надії ще є, а 28% зовсім не вірять в успіх реформ.

Серед суспільних інституцій, з діяльністю яких українці пов'язують надії на успішне реформування країни, вони найбільше покладаються на Президента (28%), уряд (25%), населення (22%), країни Заходу (22%), громадські організації та волонтерів (19%). Порівняно з липнем 2015 р., істотно менше надій українці покладають на Президента (у липні 2015 року – 37%, у травні 2016 – 28%), уряд (відповідно, 32% і 25%), натомість, удвічі зросли надії на країни Заходу (з 11,5% до 22%). Найкращий баланс в оцінці громадянами ролі у проведенні реформ виявився у самого населення (22% українців думають, що реформи рухає населення, і лише 2% вбачають у ньому гальмо), позитивними оцінками можуть також похвалитися громадські організації та волонтери: 19% вважають, що вони сприяють реформам, і лише 0,6% – що вони чинять їм опір. Також істотні сподівання покладаються на країни Заходу: 22% вбачають у них рушійну силу українських реформ, і лише 4% – гальмо [37].

Як Ви вважаєте, хто є головним рушієм і гальмом здійснення в Україні необхідних реформ?*

	Рушій		Гальмо		Баланс (%)	
	07.2015	05.2016	07.2015	05.2016	07.2015	05.2016
Президент	36,8	28,0	39,1	35,6	-2,3	-7,6
Уряд	32,0	25,4	51,5	38,2	-19,5	-12,8
Громадські організації, волонтери	22,4	19,3	0,5	0,6	+21,9	+18,7
Політичні сили, що складають коаліцію більшості у Верховній Раді	22,1	17,0	44,5	26,1	-22,4	-9,1
Населення	18,5	22,3	2,6	2,3	+15,9	+20,0
Країни Заходу	11,5	21,6	2,4	4,1	+9,1	+17,5
Влада на місцях	9,0	9,4	17,5	15,9	-8,5	-6,5
Вчені, науковці	8,3	9,0	0,5	0,2	+7,8	+8,8
Олігархи	6,9	10,9	51,5	54,9	-44,6	-50
Опозиція (Опозиційний блок та ін.)	6,2	8,0	17,2	15,6	-11	-7,6
Політичні сили, що вийшли з коаліції («Самопоміч», «Батьківщина», «Радикальна партія Олега Ляшка»)	–	14,8		7,9		+6,9
Бюрократія, чиновники	5,5	5,3	44,0	50,6	-38,5	-45,3
Правоохоронні органи (прокуратура, суди, міліція)	3,6	2,4	21,4	10,4	-17,8	-8
Росія	1,3	1,6	12,0	17,7	-10,7	-16,1
Інші	2,7	5,0	1,4	1,5		
Важко сказати	22	15,5	6,9	6,6		

* Можливо було обирати не більше 5 відповідей

Джерело: Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya>.

Таким чином, аналізуючи матеріали декількох вищезазначених досліджень, можна констатувати, що найбільший рівень довіри в українському суспільстві мають: волонтери, громадські організації (у тому числі міжнародні, як представники країн Заходу), церква, армія, науковці. Критично негативні, з точки зору довіри, показники мають олігархи, чиновники та парламентарі.

На думку політолога Д. Видріна, існує три соціальні прошарки, представники яких можуть у перспективі утворити референтні соціальні групи, що здатні повести за собою суспільство. Це журналісти, у разі, якщо вони здатні здійснювати моральне лідерство; академічні вчені та інтелектуали, які можуть запропонувати стратегічне бачення перспектив українського суспільства; представники малого бізнесу, які довели спроможність долати складності та постійно підвищувати рівень саморозвитку [38]. Можна також припустити, що в перспективі мають значний потенціал впливу на ситуацію в країні видатні діячі спорту, оскільки вони мають високі рейтинги особистої симпатії з боку суспільства, міжнародне визнання, некорупційні біографії та «історії успіху», звичку системно працювати над самовдосконаленням. Також існує висока вірогідність перетворення соціального прошарку ветеранів АТО у «моральних авторитетів» історичного моменту. Проте ця соціальна група надзвичайно неоднорідна, що створює ризики для «зв'язування» енергії ветеранів на вирішення власних соціально-побутових питань.

Запропонований аналіз структури інтересів українського суспільства та його основних груп відображає класичну академічну традицію розглядати переважно макросоціологічні тенденції, які лежать на поверхні і фіксуються різноманітними інструментаріями сучасної соціології. Проте слід визнати, що подібна методологія ризикує виявитися застарілою в умовах кризи традиційних ідеологій і релігій, радикального зростання розмаїття інформаційних каналів та споживацьких спокус, поширення моди на екзистенційні пошуки та сакральні практики.

Романтичні очікування, що завдяки Інтернету світ буде не тільки спілкуватися, але й згуртується навколо спільних цінностей демократії, миру і безпеки, поки не виправдовуються. Скоріше все відбувається навпаки. Соціологи відмічають тенденцію загострення

ціннісної фрагментації більшості суспільств та конфліктогенності, зниження рівнів толерантності та гуманності.

Як зазначає американський соціолог М. Пенн, ідея, що життя окремої країни або усього світу визначається кількома потужними тенденціями, починає давати збій. Немає більше макросили, яка спрямовувала б хід суспільного руху. Замість цього суспільства і світ у цілому роздирає заплутаний сумбур варіантів вибору, що акумулюється у «мікротенденціях» – невеликих, невловимих для більшості силах, що здатні захопити мізерний відсоток населення, але в той же час можуть послужити серйозним фактором формування суспільства.

Логіка науковця така: нині змінюється стиль життя, Інтернет, «балканізація» засобів зв'язку і глобальна економіка сходяться воедино і створюють ауру нового індивідуалізму, який значно трансформує наше суспільство. Можливо, крізь призму глобалізації світ стає одноріднішим, але він населений мільярдами маленьких істот, які мають свою думку. Не важливо, наскільки несподіваними є їхні переваги. Важливо, чи зможуть вони знайти підтримку у інших людей, яким прийдуться до смаку запропоновані ідеї, підходи або ритуали. У разі коли значення тенденції досягає 1% населення, вона готова викликати до життя успішний фільм, бестселер, соціальний проект або новий політичний рух, які будуть здатні змінити усе суспільство, оскільки в сучасному інформатизованому і символічному світі сила індивідуального вибору все частіше впливає на політику, релігію, індустрію розваг і навіть питання війни та миру. У сьогоdnішньому масовому суспільстві потрібно, аби лише 1% населення зробив усвідомлений вибір, і виникне рух, здатний змінити світ [39, с. 12–14].

Запропонований підхід поділяє і український філософ С. Дацюк, який зазначає, що феномен Революції Гідності неможливо зрозуміти без урахування дії тих мікротенденцій, які заклали невеликі клуби, рухи, громадські організації, нові медіа, соціальні мережі, окремі інтелектуали, що здебільшого перебували поза політичним мейнстримом. Серед них «Київський Дискусійний клуб дилетантів», «Foundation For Future» (FFF), «Революційний клуб», «Республіканський клуб», «Клуб православних дискусій», міжнародна програма «Студентська республіка», ініціативна група

«Першого грудня», клуб «Сковорода», блоги «Української правди», інтернет-видання «Хвиля», громадське об'єднання та партія «Воля», які безпосередньо здійснили підготовку революції, взяли в ній участь, стали на захист країни у війні та продовжують рухати революцію в умовах спротиву їй контрреволюційних сил. Тому, на думку С. Дацюка, для дослідження витоків української революції потрібні інші підходи: мікросоціологічні (досліджувати не більшість, а активні соціальні групи); суб'єктні (бачення нових суб'єктів); іншотехнологічні (+Інтернет, +соціальні мережі), тобто потрібна інша «оптика історії» та інша «оптика соціології», що дозволяє бачити смислові соціальні рухи, а не інституційні [40].

Складність роботи з виявлення мікротенденцій та їх носіїв полягає у тому, що заміряти рівень поширення нових (перспективних, революційних) ідей соціологи могли б, якби володіли даром передбачати, які ідеї отримують перспективу і стануть по-справжньому революційними. Для того, аби заміряти діяльність нового соціального суб'єкта, слід спочатку його виявити або спрогнозувати його виникнення. Здатність наукового та експертного середовища встановлювати ціннісні орієнтири нових, потенційно пасіонарних груп в суспільстві сьогодні стає дуже важливим чинником прогнозування суспільно-політичного життя. Як наголошує М. Пенн: «Мистецтво виявлення тенденцій за допомогою опитувань полягає у виявленні груп, які мають загальні інтереси і бажання і які тільки почали об'єднуватися чи здатні об'єднатися за допомогою правильно обраного звернення, що узагальнює в певній формі їх потреби» [39, с. 16].

Усі рухи зароджуються в невеликих групах людей, відданих ідеї, пристрасно захоплених нею. Саме тому науковцям дуже важливо звернути увагу на моделі організацій типу добровольчих військових формувань, волонтерських та ветеранських рухів, патріотичних організацій, релігійних та національно-культурних об'єднань, земляцтв, анклавів переселенців та мігрантів, галузевих профспілок, рухів опору, кримінальних угруповань та інших форм ідейно-організаційної взаємодії, які об'єднують енергійних, креативних і пасіонарних особистостей.

В умовах системної кризи провідних типів світоглядів приховані мікротенденції можуть стати причиною радикальних

ціннісних змін в українському суспільстві, а отже, і характеру артикуляції суспільних інтересів.

Загальні висновки та пропозиції

Суспільне життя українців, як і кожної політичної нації, має яскраво виражений аксіологічний аспект, у якому відбиваються узагальнені емоційно-почуттєві реакції, оцінки, думки й настрої населення країни в цілому та його окремих груп щодо різноманітних суспільних явищ, процесів та інститутів. Сучасній Україні притаманний свій набір соціокультурних і політичних цінностей, установок, пріоритетів, очікувань, поведінкових моделей і традицій, які не тільки визначають ставлення до минулого історичного досвіду, але й формують сучасну суспільно-політичну практику, а також програмують «образ майбутнього».

У структурі інтересів українського суспільства стабільно домінують мотиви матеріального характеру. Соціологічні дослідження, проведені за роки незалежності, фіксують, що в різні часи для 62–74% громадян пріоритетом та символом життєвого успіху є підвищення матеріального добробуту. Також українці надають перевагу благополуччю приватного життя над суспільним. В ієрархії атрибутів життєвого успіху пріоритетними виявилися питання добробуту, порозуміння в сім'ї, здоров'я, відносин із друзями. Професійна діяльність є важливою лише для третини українців. При цьому критеріями успішності роботи є: гідна оплата, гарні умови праці, теплі стосунки в колективі. Знижується значення престижності посади та кар'єрних перспектив. Відмічається зниження значущості для українців можливостей брати участь у релігійному житті та в діяльності політичних партій і громадських організацій.

Дослідження ієрархії суспільних інтересів українського суспільства неможливе без детального аналізу його соціальної структури та ментально-ціннісних особливостей основних соціальних груп. Соціальна структура сучасного суспільства включає велику кількість соціальних спільнот, прошарків, груп, які можна типологізувати як: соціально-класові, соціально-професійні, соціально-демографічні, соціально-територіальні та соціально-етнічні. Специфіка української дійсності полягає в тому, що в умовах

перехідного стану суспільства з'являється дедалі більше груп, що знаходяться на стиках різних соціальних класів. Сама соціальна структура стає аморфною, відбувається інтенсивний процес фрустрації та маргіналізації частини населення.

У сучасній Україні окреслився процес формування двох основних класів – власників і найманих працівників. Кожний із цих класів має свою внутрішню диференціацію. Перший можна розділити на великих власників, середніх і дрібних. Диференціацію других можна провести залежно від форми власності, з якою пов'язана їхня праця: зайняті на підприємствах з державною формою власності, змішаною і приватною. Унаслідок процесів деіндустріалізації та примітивізації господарського укладу, зниження соціальних стандартів та звуження ринку праці зменшується вертикальна соціальна мобільність та зростає архаїзація суспільно-владних відносин. Фіксується консервація соціальних станів за станово-феодальним типом: еліти (1–2% населення), їхній обслуговуючий персонал (8%) та залежне від них населення (90%).

Результатом формування «нестанової» структури суспільства та зростання розриву в прибутках між станами призводить до помітної корекції ціннісних орієнтирів українців. По-перше, серед населення активно формується суспільна позиція «презумпції несправедливості»: усі досягнення є результатом власних зусиль, а невдачі – наслідком несправедливості політичної та економічної влади. Так, пересічні громадяни упевнені в тому, що будь-яке підвищення цін є наслідком змови заможних класів для збільшення власних статків. По-друге, бідність примушує громадян шукати різноманітні додаткові нелегальні або напівлегальні доходи. У результаті корупція поширилася чи не на всі сфери суспільного життя, що перешкоджає демократичним перетворенням і є чинником послаблення легітимності державно-політичних інституцій.

Ситуація в країні характеризується неоднозначними соціально-демографічними процесами. Унаслідок постійного зниження народжуваності впродовж 1989–2013 рр. середній вік населення України збільшився на 4 роки (з 36,5 до 40,5 років). Відповідно, зростає електоральна роль людей пенсійного віку, яких, за офіційною статистикою, налічується понад 21% населення. Водночас соціальний (психологічний) вік сучасного українського суспільства близький до пізнього підліткового періоду (18–25 років). Тобто, фактично

соціальний вік середньостатистичного українця є на років 15 нижчим, ніж хронологічний вік, що знаходить своє відображення у формуванні суспільних інтересів. Зазначена обставина пояснює високий рівень екстернальності суспільства, яка проявляється в низькому рівні суб'єктивного контролю, переоцінюванні ролі зовнішніх обставин та емоційному світосприйнятті.

Більшість українців під час проведення соціологічних досліджень визнають себе щасливими. Зокрема, у вересні 2016 р. такими себе назвали 68% громадян. Український концепт «щастя», на відміну від європейського, зосереджений переважно на досягненні індивідуального та родинного матеріального добробуту. Проте він ігнорує здатність отримання задоволення від реалізації соціальних ініціатив, у тому числі благодійницьких. Говорячи про бажану якість добробуту, половина українців висловлює бажання жити за соціальними стандартами провідних західних країн. Для досягнення душевного комфорту в умовах політичної нестабільності громадянам важливо належати до тієї частини соціуму, яка вважається переможцем в останніх політичних кампаніях, і навпаки, належність до «табору переможених» сприяє значному душевному неспокою.

Важливою характеристикою українського суспільства, що впливає на специфіку вироблення суспільних інтересів, виступає диференціація жителів країни на носіїв міського і сільського менталітетів. При цьому цей феномен не прив'язаний суворо до поселенського аспекту (формальне співвідношення міських і сільських жителів – 7 до 3), оскільки значна частина жителів міст є носіями цінностей традиційного аграрного суспільства. Цьому типу суспільства притаманні деякі риси, які ускладнюють раціональне суспільне цілепокладання: вибіркова законслухняність, послаблене почуття соціальної відповідальності, завищений рівень соціальних очікувань тощо. Зростання ролі автохтонної селянської культури в суспільно-політичному житті країни певною мірою іде в розріз із тенденціями ядра Європейського Союзу.

В Україні наявні два типи міської культури – західного та південно-східного зразків, які не лише доповнюють один одного, але й конкурують між собою у світоглядних пріоритетах. Зокрема, говорячи про особливості їхньої соціальної організації та концептів самореалізації, слід зазначити, що ми маємо: а) неієрархізований (цю рису часто помилково приймають за більшу демократичність

західноукраїнського соціуму), колективістський Захід, який у політичних практиках спирається на «дихотомні» моделі й вважає своєю історичною місією експансію та соціокультурне поглинання Південно-Східного регіону; б) суворо ієрархізований, глибоко індивідуалістичний, недостатньо інтегрований у колективні соціальні практики Південний Схід, який прагне вбудувати Захід у свої ієрархічні системи й отримувати з Заходу свої «феодалні» ренти.

Порівняння природи двох зазначених типів міської культури анонсує важливість теми врахування регіональної специфіки України, яка впливає на процес утворення соціально-територіальних спільнот та зміст їхніх суспільних інтересів. З огляду на історико-культурні, національно-релігійні, соціально-економічні та інші обставини утворення й функціонування різних регіонів можна констатувати наявність структурування українського суспільства у великі соціальні групи і за цим критерієм. Соціокультурними полюсами, які впливають на ціннісну специфіку більшості регіонів, виступають такі умовні культурологічно-географічні феномени, як Галичина (соціокультурне ядро Західної України) та Донбас (генератор суспільних настроїв Східної України), які мають різні концепти історичного минулого, пріоритети сьогодення та концепції майбутнього.

Регіональна специфіка України відображається і в сфері цивілізаційно-геополітичних уподобань населення. Оптимістичний погляд на перспективи приєднання до Європейського Союзу переважає на Заході та в Центрі України, де 77% та 57,5%, відповідно, вважають, що Україна більше виграє від набуття членства в ЄС. Відносна більшість в інших макрорегіонах схиляється до того, що Україна більше втратить у разі вступу до ЄС. Аналогічна тенденція спостерігається у поширенні європейської ідентичності серед українців. У регіональному розрізі визначення себе як європейців переважає у громадській думці Заходу (57% відчувають себе європейцями і 35,5% – ні) та Центру (49% та 37%, відповідно). На Сході України громадська думка майже рівноцінно розділилася на тих, хто вважає себе європейцями (46%), і тих, хто не вважає (49%). В меншості «європейці» за самовідчуттями опинилися на Півдні (35,5% відчувають

себе європейцями і 43% – ні) та на Донбасі (38% та 56,5%, відповідно).

Загалом для українців характерне недовірливе ставлення до оточення, суспільних груп і державних інститутів. Значний рівень довіри фіксується в малих групах – у сім'ї, серед родичів, друзів, а групова солідарність спостерігається в професійних групах, які пов'язані або з корупцією, або з престижем. Менше половини (43,6%) громадян тією чи іншою мірою поділяють думку, що більшості людей можна довіряти. Приблизно стільки ж (42,8%) українців «однозначно згодні» або «швидше, згодні», що «більшість людей постарается використати Вас у своїх цілях або обдурити, якщо випаде така нагода». Загалом можна стверджувати, що українці вагаються між довірою і недовірою до оточення, і така невизначеність уже сама по собі є несприятливим суспільним чинником.

В українському суспільстві є референтні групи, діяльність яких приваблює громадян з огляду на те, що вони спроможні: а) забезпечити власні соціальні стандарти; б) забезпечити зростання соціальних стандартів суспільства загалом через участь у політиці. До першої групи належать люди, які здатні забезпечити рівень власного добробуту, відповідний європейським стандартам. Це підприємці, депутати, керівники державної служби, а наймасовішою соціальною групою є трудові емігранти, чисельність яких коливається в межах від 3 до 5 млн українців. При цьому 17% громадян України у віці від 14 до 35 років хотіли б емігрувати з України, а 38% хотіли б повчитися або попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б до України.

Щодо орієнтації громадян України на підтримку тих соціальних груп, з діяльністю яких вони пов'язують перспективи розвитку держави, слід наголосити на тому, що найбільший рівень довіри в українському суспільстві мають: волонтери, громадські організації (у тому числі міжнародні як представники країн Заходу), церква, армія, науковці. Критично негативні, з точки зору довіри, показники мають олігархи, чиновники та парламентарі (тобто ті соціальні прошарки, які мають високий рівень добробуту і спосіб життя яких є привабливим для більшості пересічних громадян). На експертному рівні можна віднести до потенційних

референтних груп: журналістів, представників малого бізнесу, спортсменів та ветеранів АТО, які зможуть за певних обставин претендувати на моральне лідерство.

Запропонований аналіз структури інтересів українського суспільства та його основних груп відображає класичну академічну традицію розглядати переважно макросоціологічні тенденції. Проте подібна методологія ризикує виявитися застарілою в умовах кризи традиційних ідеологій і релігій, радикального зростання розмаїття інформаційних каналів та споживацьких спокус, поширення моди на екзистенційні пошуки та сакральні практики. У сучасному світі зростає роль мікротенденцій – невеликих, невловимих для більшості сил, що здатні захопити мізерний відсоток населення, але водночас можуть послужити серйозним фактором формування суспільства. Виявлення цих мікротенденцій перетворюється на важливе завдання сучасної суспільної науки.

1. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К. : Дух і Літера, 2003. – 578 с.

2. Єрмолаєв Андрій. «Вишневий сад» українського традиціоналізму / Андрій Єрмолаєв, Олександр Левцун // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 21. – 10 червня.

3. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? : (прес-реліз прес-конф., м. Київ, Ін-т соц. НАН України, 18 серп. 2016 р.) [Електронний ресурс] // Сайт фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu-pres-reliz>. – Назва з титул. екрана.

4. Як змінюється суспільство Нової України? : (матер. загальнонац. опитув. громад. думки провед. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київським міжнар. ін-том соц. з 8 по 20 жовт. 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/yak-zminyuetsya-susplivstvo-novoi-ukraini>. – Назва з титул. екрана.

5. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? : (матер. прес-конф., м. Київ, Ін-т соц. НАН України 21 серп. 2015 р.) [Електронний ресурс] // Сайт фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>. – Назва з титул. екрана.

6. Дворецька Г. В. Соціологія : навчальний посібник / Г. В. Дворецька. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.

7. Юрій М. Ф. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2007. – 288 с.

8. Швецов Святослав. Финальный кризис Второй республики и перспективы Украины [Електронний ресурс] / Святослав Швецов // Хвиля. – 2015. – 26 сентября. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/politics/finalnyiy-krizis-vtoroy-respubliki-i-perspektivy-ukrainyi.html>. – Назва з титул. екрана.

9. Баталов Алексей. Формирующиеся новые сословия – штрихи к пейзажу новой Украины [Електронний ресурс] / Алексей Баталов // Хвиля. – 2013. – 18 сентября. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/formiruyushhiesya-novyye-sosloviya-shtrih-i-k-peyzazhu-novoy-ukrainyi.html>. – Назва з титул. екрана.

10. Лібанова Елла. Україна: глибина нерівності / Елла Лібанова // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – № 35. – 1 жовтня.

11. Ермолаев Андрей. В Украине сейчас главная ось напряжения проходит по линии «бедность – богатство» [Електронний ресурс] / Андрей Ермолаев // Сайт «ОстроВ». – 2012. – 11 апреля. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/372630/?pagen=2>. – Назва з титул. екрана.

12. Невзоров Б. О. Загальна характеристика статеві-вікового складу населення України на 1 січня 2015 року [Електронний ресурс] / Б. О. Невзоров // Сайт Держ. служби статистики України. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2015/dem_zag_0115.pdf. – Назва з титул. екрана.

13. Валерий Пекар. Разноцветные миры. Популярное введение в «спиральную динамику» / Валерий Пекар // Управление персоналом. – 2010. – № 10 (205). – С. 52–58.

14. Пулман Евгений. Причины инфантильно-феминного состояния украинцев [Електронний ресурс] / Евгений Пулман // Сайт «Хвиля». – 2016. – 23 апреля. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/prichinyi-infantilno-feminno-go-sostoyaniya-ukraintsev.html>. – Назва з титул. екрана.

15. Струк Елена. До Майдана средний психологический возраст украинца был 13 лет, – Светлана Ройз [Електронний ресурс] / Елена Струк // Сайт «Фокус». – 2016. – 9 февраля. – Режим доступу: <https://focus.ua/society/344894/>. – Назва з титул. екрана.

16. Казарин Павел. Майдан и разруха в головах [Електронний ресурс] / Павел Казарин // Сайт «Хвиля». – 2014. – 22 февраля. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/maydan-i-razruha-v-golovah.html>. – Назва з титул. екрана.

17. Українці стали більше вірити в існування щастя [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 21 вересня. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/ukrayinci-stali-bilshe-viriti-v-isnuvannya-schasty-a-219448_.html. – Назва з титул. екрана.

18. Тузьяк Назарій. Соціолог Євген Головаха пояснив різницю між особистим і колективним щастям [Електронний ресурс] / Назарій Тузьяк // Сайт «Zaxid.net». – 2015. – 13 липня. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?chogo_brakuye_ukrayintsyam_shhob_stati_shhaslivimi&objectId=1358171. – Назва з титул. екрана.

19. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 серпня 2016 року та середня чисельність у січні–липні 2016 року [Електронний ресурс] // Сайт Держ. служби статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/kn/kn_u/kn0716_u.html. – Назва з титул. екрана.

20. Чернега Владимир. Украинский урок, России следует извлечь выводы из поражения [Електронний ресурс] / Владимир Чернега // Россия в глобальной политике. – 2015. – № 4 (июль/август). – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ukrainskii-urok-17645>. – Назва з титул. екрана.

21. Каменский Виктор. О социально-экономической и культурной деградации Киева [Електронний ресурс] / Виктор Каменский // Сайт «ИАП «Inpress.ua». – 2014. – 15 сентября. – Режим доступу: <http://inpress.ua/ru/speech/33629-g-2359>. – Назва з титул. екрана.

22. Гаврилечко Юрий. Привычка выживать мешает украинцам жить по-человечески [Електронний ресурс] / Юрий Гаврилечко // Сайт «Хвиля». – 2013. – 21 марта. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/privyichka-vyizhivat-meshaet-ukrainsam-zhit-po-chelovecheski.html>. – Назва з титул. екрана.

23. Романенко Юрий. Украинцы, чуда не будет: пришло время прощания с иллюзиями [Електронний ресурс] / Юрий Романенко // Сайт «Хвиля». – 2014. – 30 серпня. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/politics/ukrainsyi-chuda-ne-budet-prishlo-vremya-proshhaniya-s-illyuziyami.html>. – Назва з титул. екрана.

24. Тышкевич Игорь. Украинцы должны избавиться от хохлов [Електронний ресурс] / Игорь Тышкевич // Сайт «Хвиля». – 2014. – 22 декабря. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/ukrainsyi-dolznyi-izbavitsya-ot-hohlov.html>. – Назва з титул. екрана.

25. Тышкевич Игорь. Украинцы – дети Всевышнего. Период взросления [Електронний ресурс] / Игорь Тышкевич // Сайт «Хвиля». – 2015. – 16 марта. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/ukrainsyi-deti-vsevyishnego-period-vzrosleniya.html>. – Назва з титул. екрана.

26. Петровский Петр. Украина на перепутье: между хуторянством и планетарным господством [Електронний ресурс] / Петр Петровский // Сайт «Хвиля». – 2014. – 2 декабря. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/ukraina-na-perepute-mezhdu-hutoryanstvom-i-planetarnyimgospodstvom.html>. – Назва з титул. екрана.

27. Бобик Олександр. Чому Україна ближче до Папуа Нової Гвінеї, ніж до Європи [Електронний ресурс] / Олександр Бобик // Сайт «Хвиля». – 2014. – 6 листопада. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/chomu-ukrayina-blizhche-do-papua-novoyi-gvineyi-nizh-do-yevropi.html>. – Назва з титул. екрана.

28. Петрачков Александр. Почему народ не прав [Електронний ресурс] / Александр Петрачков // Сайт «Хвиля». – 2016. – 1 июня. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/aleksandr-petrachkov-pochemu-narod-ne-prav.html>. – Назва з титул. екрана.

29. Выдрин Дмитрий. Майданпост – план побега из мегаполиса [Електронний ресурс] / Дмитрий Выдрин // Сайт «The Kiev Times». – 2013. – 23 декабря. – Режим доступу: <http://thekievtimes.ua/society/295092-dmitri-vydrin-majdanpost-plan-pobega-iz-megapolisa.html>. – Назва з титул. екрана.

30. Удовик Сергей. Украина в постмодерне – 1. Uniformitas [Електронний ресурс] / Сергей Удовик // Сайт «Хвиля». – 2016. – 31 июля. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/ukraina-v-postmoderne-1-uniformitas.html>. – Назва з титул. екрана.

31. Павлив Михаил. Волки и овцы: что стоит за опасениями о расколе Украины? [Електронний ресурс] / Михаил Павлив // Сайт «Хвиля». – 2013. – 24 декабря. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/volki-i-ovtysi-chto-stoit-za-opraseniyami-o-raskole-ukraine.html>. – Назва з титул. екрана.

32. Степико Михайло. Культурно-господарські перспективи національного буття України / Михайло Степико // Життя етносу: соціокультурні нариси : навчальний посібник / [Б. Попов (керів. авт. кол.), В. Ігнатов, М. Степико та ін.]. – Київ : Либідь, 1997. – С. 185–206.

33. Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства? : (матер. загальнонац. опитув. громад. думки провед. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соц. службою Центру Разумкова з 14 по 22 листопада 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/yak-ukraintsi-rozumiyut-evrointegratsiyu-ochikuvannya-ta-nastroi-suspilstva>. – Назва з титул. екрана.

34. Що об'єднує та роз'єднує українців? : (матер. загальнонац. опитув. громад. думки провед. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соц. службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р.) – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsi>. – Назва з титул. екрана.

35. Довіра до соціальних інституцій та груп : (прес-реліз опитув. громад. думки «Омнібус» з 4 грудня по 14 грудня 2015 р.) [Електронний ресурс] // Сайт Київського міжнар. ін-ту соц. – 2016. – 15 січня. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>. – Назва з титул. екрана.

36. Молодь України – 2015 : матер. дослід. ГФК Юкрейн [Електронний ресурс] / Інна Волосевич, Сергій Герасимчук, Тетяна Костюченко. – К. : Міністерство молоді та спорту України, 2015. – Режим доступу: <http://www.unfpa.org.ua/files/articles/5/40/%20Україні%20-%202015.pdf>. – Назва з титул. екрана.

37. Реформи в Україні: громадська думка населення : (матер. дослід. Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соц. служби Центру Разумкова, провед. з 11 по 16 травня 2016 р.) [Електронний ресурс] // Сайт

фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya>. – Назва з титул. екрана.

38. Нестеренко Сергей. Дмитрий Выдрин: «Майданов больше не будет. Будут улицы» [Електронний ресурс] / Сергей Нестеренко // Сайт «Безопасность и закон». – 2008. – 31 декабря. – Режим доступу: <http://ch-z.com.ua/дмитрий-выдрин-майданов-больше-не-бу/>. – Назва з титул. екрана.

39. Пенн М. Дж. Микротенденции: Маленькие изменения, приводящие к большим переменам / Марк Дж. Пенн, Кинни Э. Залеси; [пер. с англ. А. В. Савинова]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2009. – 510 с.

40. Дацюк Сергій. За лаштунками революції-2014 [Електронний ресурс] / Сергій Дацюк // Сайт «Українська правда». – 2014. – 19 листопада. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/546c7b1edee2d/>. – Назва з титул. екрана.

* Робота підготовлена в рамках НДР «Формування державної науково-технічної політики на основі розширеної моделі потрійної спіралі (держава–наука–промисловість)» № ДР 0116U002942 .